

УДК 94(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(84).2022.263010

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПЛЕМЕН НЕВРІВ І СКІФІВ-ОРАЧІВ У КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Олексій ТРАЧУКorcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу соціокультурної антропології НДІУ

Анотація. Археологічні дослідження поселень та городищ VII–III ст. до н. е. в Середньому та Верхньому Подніпров'ї на території України і Білорусі в XX і XXI ст. сприяли можливості подальших етнологічних досліджень слов'ян. Б. Рибаків у 80-ті роки XX ст. методами історичної географії, опираючись на дослідження українських (С. Березанської, В. Іллінської, О. Тереножкіна та ін.) та білоруських (О. Мельниківської, Л. Поболя) археологів, розробив систему дослідження етногенезу східних слов'ян від доби бронзи до Русі. Він порівняв карти батьківщини праслов'янських племен різних періодів і виявив однаковість їх основних контурів протягом двох тисячоліть. Цей факт став основою наших подальших досліджень.

У скіфський період в Римі та Афінах відбувається цивілізаційний злам – зміна природного родоплемінного ладу на імперський – олігархічний. У Східній Європі в ці віки й до виникнення Київської Русі слов'янські племена продовжували жити родоплемінним ладом. У цій праці ми прагнемо засвідчити родоплемінну структуру слов'ян, локалізуючи в басейнах річок Дніпра, Прип'яті і Десни гнізда родових поселень слов'янських племен неврів та скіфів-орачів Геродота на сучасних картах масштабу 1:250 000. Аналогічне картографування гнізд поселень племен скіфів-землеробів Лівобережної України надруковане в попередньому числі журналу «Українознавство». Ці й подальші подібні дослідження дають можливість виявити характерні риси етногенезу слов'ян-українців від літописних племен Київської Русі до доби заліза, бронзи та міді.

Ключові слова: слов'яни; племінні гнізда поселень; скіфи-орачі; неври; Геродот; Нестор; Україна; Білорусь.

LOCALIZATION OF THE NEVRIAN AND SCYTHIAN PLOWMEN TRIBES IN THE CONTEXT OF ETHNOGENESIS OF THE EASTERN SLAVS

Oleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Department of Social and Cultural Anthropology of RIUS

Annotation. Archaeological researches of settlements and hillforts of the VII–III centuries B.C. in the Middle and Upper Dnieper region on the territory of Ukraine and Belarus in the 20th and 21st centuries contributed to the possibility of further ethnological research of the Slavs. B. Rybakov in the 1980s developed a system of the Eastern Slavs ethnogenesis research from the Bronze Age to Ruthenia using the methods of historical geography, based on the research of Ukrainian (S. Berezanska, V. Illinska, O. Terenozhkina, etc.) and Belarusian (O. Melnykivska, L. Pobolia) archaeologists. He compared the maps of the homeland of the Proto-Slavic tribes from different periods and found the sameness of their main contours for two millennia. This fact became the basis of our further research.

© Трачук О.

УДК 94(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(84).2022.263010

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПЛЕМЕН НЕВРІВ І СКІФІВ-ОРАЧІВ У КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Олексій ТРАЧУКorcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу соціокультурної антропології НДІУ

Анотація. Археологічні дослідження поселень та городищ VII–III ст. до н. е. в Середньому та Верхньому Подніпров'ї на території України і Білорусі в XX і XXI ст. сприяли можливості подальших етнологічних досліджень слов'ян. Б. Рибаків у 80-ті роки XX ст. методами історичної географії, опираючись на дослідження українських (С. Березанської, В. Іллінської, О. Тереножкіна та ін.) та білоруських (О. Мельниківської, Л. Поболя) археологів, розробив систему дослідження етногенезу східних слов'ян від доби бронзи до Русі. Він порівняв карти батьківщини праслов'янських племен різних періодів і виявив однаковість їх основних контурів протягом двох тисячоліть. Цей факт став основою наших подальших досліджень.

У скіфський період в Римі та Афінах відбувається цивілізаційний злам – зміна природного родоплемінного ладу на імперський – олігархічний. У Східній Європі в ці віки й до виникнення Київської Русі слов'янські племена продовжували жити родоплемінним ладом. У цій праці ми прагнемо засвідчити родоплемінну структуру слов'ян, локалізуючи в басейнах річок Дніпра, Прип'яті і Десни гнізда родових поселень слов'янських племен неврів та скіфів-орачів Геродота на сучасних картах масштабу 1:250 000. Аналогічне картографування гнізд поселень племен скіфів-землеробів Лівобережної України надруковане в попередньому числі журналу «Українознавство». Ці й подальші подібні дослідження дають можливість виявити характерні риси етногенезу слов'ян-українців від літописних племен Київської Русі до доби заліза, бронзи та міді.

Ключові слова: слов'яни; племінні гнізда поселень; скіфи-орачі; неври; Геродот; Нестор; Україна; Білорусь.

LOCALIZATION OF THE NEVRIAN AND SCYTHIAN PLOWMEN TRIBES IN THE CONTEXT OF ETHNOGENESIS OF THE EASTERN SLAVS

Oleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Department of Social and Cultural Anthropology of RIUS

Annotation. Archaeological researches of settlements and hillforts of the VII–III centuries B.C. in the Middle and Upper Dnieper region on the territory of Ukraine and Belarus in the 20th and 21st centuries contributed to the possibility of further ethnological research of the Slavs. B. Rybakov in the 1980s developed a system of the Eastern Slavs ethnogenesis research from the Bronze Age to Ruthenia using the methods of historical geography, based on the research of Ukrainian (S. Berezanska, V. Illinska, O. Terenozhkina, etc.) and Belarusian (O. Melnykivska, L. Pobolia) archaeologists. He compared the maps of the homeland of the Proto-Slavic tribes from different periods and found the sameness of their main contours for two millennia. This fact became the basis of our further research.

© Трачук О.

During the Scythian period, a civilizational breakdown took place in Rome and Athens – a change from the natural tribal system to the imperial-oligarchic one. In Eastern Europe during these ages and before the emergence of Kyivan Rus, Slavic tribes continued to live in a tribal system. In this work, we aim to prove the tribal structure of the Slavs by locating the nests of the ancestral settlements of the Slavic tribes of the Herodotus' Neurs and Scythian farmers in the basins of the Dnieper, Prypiat, and Desna rivers on the modern maps at a scale of 1:250,000. Analogous mapping of the nests of Scythian farmers' tribal settlements of the Left Bank of Ukraine was published in the previous issue of the Ukrainoznavstvo journal. These and further similar studies will reveal the characteristic features of the ethnogenesis of Ukrainian Slavs from the annalistic tribes of Kyivan Rus to the Iron, Bronze, and Copper Ages.

Key words: Slavs; tribal nests of settlements; Scythian plowmen; Neurs; Herodotus; Nestor; Ukraine; Belarus.

Стаття, яка пропонується, є продовженням дослідження племінної структури слов'ян Східної Європи VII–III ст. до н. е., розпочатого картографуванням гнізд поселень скіфів-землеробів Лівобережної України (Українознавство. 2022. № 2. С. 32–61). У цій частині публікації ми розглядаємо можливий варіант локалізації гнізд поселень племен скіфів-орачів Середнього і неврів Верхнього Подніпров'я та складання відповідних карт.

Дослідження племінної структури неврів милоградської культури та скіфів-орачів підгірцівської культури виконується шляхом розташування їхніх поселень на сучасних картах України масштабу 1:250 000 та картах масштабу 1:850 000 для Білорусі в басейнах річок Дніпра, Прип'яті і Десни. Матеріал статті викладено в двох частинах, перша стосується племен неврів, друга – скіфів-орачів.

Вивчення відповідності карт племен скіфів-орачів Правобережної України, неврів Північної України і Білорусі з трьома картами Б. Рибакова праслов'янських племен тшинецько-комарівської культури XV–XIII ст. до н. е., ранньопшеворської і зарубинецької культур III ст. до н. е. – II ст. н. е., а також

склавинів празько-корчацької та антів пеньківської культур продовжуємо в цьому дослідженні. Тотожність карт Лісостепової України, між кінцевими хронологічними рубежами яких понад дві тисячі років, – важлива дороговказна нитка в пошуках того географічного плацдарму, на якому розвивалася історія слов'янства [45, с. 219–220; 50, с. 52–53, рис. 23–25].

Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Племена неврів та їх сусіди

Чорноліська культура слов'ян повністю місцева, своїм походженням зобов'язана подальшому еволюційному розвитку білогрудівської культури, яка, в свою чергу, генетично пов'язана з тшинецькою, підкреслює С. Березанська. У результаті подальшого розвитку чорноліська культура переростає в лісостепову культуру скіфського часу [5, с. 14–15] слов'янських племен – скіфів-орачів, скіфів-землеробів та неврів [45, с. 133–138, 189].

Вітчизняні дослідники на підставі аналізу писемних джерел локалізують слов'янські племена неврів в основному

в тих областях, де відкриті пам'ятки милоградської культури – на всій її території або в південних районах, де поширені тільки ранні милоградські пам'ятки (Ф. Браун, І. Забелін, Ю. Готьє, Л. Нідерле [8, с. 69, 82–83; 20, с. 220–221, 341; 11, карта; 32, с. 31, 130], П. Третяков, О. Тереножкін, К. Мошинський та ін.). Деякі дослідники включають в територію Невриди також області, розташовані на захід від милоградської культури. Більшість польських вчених вважає ці області вихідними в культурі неврів (Л. Козловський, Ю. Костшевський, К. Яжджевський, Т. Лер-Сплавінській та ін.).

Б. Граков, як і В. Хвойка, розміщує неврів у Правобережному Придніпров'ї [13, с. 160]. Територія поширення племен милоградської культури, єдність її з пам'ятками Волині та Південної Білорусі, зв'язок витоків культури з південно-західними і південними районами дали можливість О. Мельниківській висловити думку про історичну назву племен, що залишили пам'ятки милоградської культури, – неври, яких вона слушно вважає за «загальноновизнаних... предків слов'ян» [29, с. 169, 175].

На ранніх етапах, відзначає Б. Граков, племена неврів милоградської культури Волині межують з пізньолужицькими і висоцькими племенами. Перші займають верхів'я Прип'яті й доходять до Горині. Пізньою датою їх є V ст. до н. е. Приблизно в цей же час закінчують своє існування і пам'ятки висоцької культури, що займають невелику ділянку на вододілі Західного і Південного Бугу і правих приток Прип'яті до верхів'їв Дністра на півдні; тут вони мешкають до середини VI ст. до н. е. Пізніше ці області на заході займають племена поморської,

пшеворської і зарубинецької культур, а на півдні – племена культур скіфського лісостепу. Зв'язки неврів із племенами зазначених культур відчуваються як на ранніх, так і на пізніх етапах їх розвитку [29, с. 152].

Переважає більшість дослідників, на думку О. Стрижака, вбачала в неврах праслов'ян, пов'язуючи неврів з Нурською землею та з гідронімією на Нур- і називаючи їх «нурами», «нурянами» тощо. Чи не найсерйознішу спробу обґрунтувати «слов'янство» цих племен зробив визначний дослідник слов'янської старовини П. Шафарик. У цьому його підтримував О. Погодін, який називав неврів ще «нурев'янами», тобто мешканцями Нурської землі [47, с. 63–64; 55, с. 222; 43, с. 346]. Геродот говорить про Невриду та її межі дуже скупко: річка Тіра (Дністер) «тече з півночі і бере свій початок з великого озера, яке служить кордоном між Скіфією і Невридою» (§ 51). Милоградську культуру, зауважує Б. Рибаків, дослідники переконливо пов'язують з Невридою [45, с. 30–31; 10, с. 251; 29, с. 169–176].

На Правобережжі Дніпра неври, на погляд С. Бессонової, склали значний масив (милоградська культура), вони іще за доби бронзи жили на північ від скіфів-орачів у Поліссі. За ними (пише Геродот) простягалась «безлюдна земля», очевидно, прип'ятські болота [7, с. 84; 10, с. 241]. Схема генетичних зв'язків слов'янських племен (скіфів-орачів – підгірцівської культури) раннього залізного віку з етнічним розвитком пізньої бронзи, що характеризувалася В. Даниленком таким чином: «Можна вважати найбільш вірогідний генетичний зв'язок підгірцівської культури з місцевою культурою кінця пізньої бронзи і раннього

заліза, в VIII–VII ст. до н. е., що поширювався принаймні до рубежу р. Рось. В даний час ця культура виявлена в двох варіантах: у більш давньому – лебедівському і більш пізньому – бобринському, який відноситься до самого початку залізного віку. Обидва ці варіанти, мабуть, також беруть свій початок від місцевої культури пізньої і середньої бронзи, яка є східним аналогом... тшинецької культури Середньої Європи. Тут же була зроблена спроба виділити пізнішу ланку зарубинецької культури, синхронну черняхівській» [14, с. 174].

С. Рассадін також вважає, що племена милоградської культури епохи раннього заліза беруть свій початок від племен лебедівської культури пізньої бронзи. Таким чином, милоградський ареал повинен був скластися на базі лебедівського. А основний район поширення лебедівських старожитностей знаходиться на Київщині і Чернігівщині [44, с. 41; 4, с. 190].

Різномасштабність північних і південних пам'яток у басейні Прип'яті привело О. Мельниківську «до важливого висновку – про внутрішні пересування населення, відображенням яких і є картина, зафіксована... на археологічних матеріалах... за наявними поки даними, основні матеріали з милоградсько-підгірцівських пам'яток на південь від Прип'яті датуються по V–IV ст. до н. е. Милоградські пам'ятки Південної Білорусії відомі тут саме з того часу, коли зникають близькі або зовсім аналогічні їм пам'ятки Східної Волині (в основному VI ст. до н. е.). Білоруські пам'ятки милоградської культури, як правило, виникають відразу як укріплені поселення» [29, с. 167].

Уже в VI ст. до н. е. під натиском степняків відбувається пересування

неврів на північ, в лісову зону, що можна пов'язувати з пересуваннями скіфів під час походу Дарія. Цей процес триває і в наступні століття. Відбувається поневолення неврів і проникнення скіфів на північ від Прип'яті [29, с. 168–169; 37, с. 57]. Якщо виходити із сучасної східноєвропейської гідрогеографічної мережі, то Геродотова Неврида була досить значною країною. Обмежена на півночі «безлюдною» землею, вона була розташована на заході – десь біля витоків Дністра й Прип'яті, йдучи на схід уздовж її течії до Дніпра [47, с. 59–60].

Племена неврів (VIII–II ст. до н. е.), на погляд Б. Рибаківа, були поширені на Волинському Поліссі, Волинській височині та півдні Білорусі [45, с. 145–146], за обрядом кремації належали до хліборобів та займались скотарством. За формою посуду, наявністю рогатих пряслиць та іншими ознаками милоградська культура неврів близька до праслов'янських племен тшинецько-комарівської культури [34, с. 24–25].

З праслов'янами дослідники отожднюють племена неврів-милоградців, які, вийшовши з комарівсько-тшинецької культури (XVI–XII ст. до н. е.) Північної України (лебедівського типу), завершують своє існування II ст. до н. е. При цьому їхні нащадки стають компонентом відповідних літописних племен Полісся й Наддніпрянщини (на півночі територію поширення милоградської культури обмежували лінією: Слуцьк – Бобруйськ – Бихов – Славгород – Новозибков, на півдні – межею лісу й лісостепу, охоплюючи відповідні території Волині, Київщини, Чернігівщини) [47, с. 63; 29, с. 173–186].

На основі археологічних даних поселень та знахідок милоградської культури

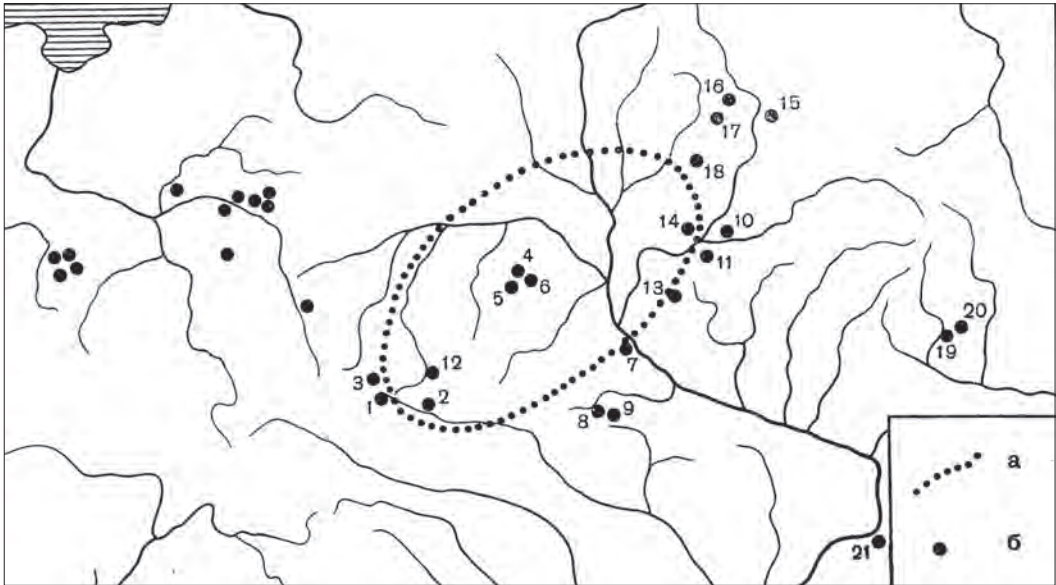

Рис. 1. Карта розташування племен неврів [29, рис. 65; 45, с. 161, карта; 1, мал.11].
а - схематичні кордони неврів милоградської культури;
б - гідроніми і топоніми, що пов'язані з етнонімом «неври»

Білорусі, України та суміжних областей, а також атласу гідронімів Подніпров'я О. Мельниківська складала карту гідронімів і топонімів, пов'язаних з етнонімом «неври» (Рис. 1). Велика частина гідронімів на карті розташована по краях милоградської території, поблизу її кордонів. Таке положення, на погляд дослідниці, закономірне, воно не раз зазначалося мовознавцями у характеристиці топонімії інших територій [29, с. 175, рис. 65; 28]. Цій карті неврів О. Мельниківської відповідають карти пам'яток неврів Б. Рибаківа (1979) [45, с. 161, карта] та білоруських дослідників (1999) [1, мал. 11].

Гнізда поселень неврів Верхнього Подніпров'я, Подесення та Погориння

За останню чверть сторіччя близько півтора десятка пам'яток неврів підгірцевської групи милоградської культури, зауважує С. Лисенко, «було зафіксовано

на південь, південний захід та захід від Києва у басейнах річок Віта, Стugna, Ірпінь та Рось» [25, с. 155]. Милоградська археологічна культура свою назву отримала за однією з пам'яток – городищем біля с. Милогради в Речицькому районі Білорусі, першим дослідником якого був Ю. Кухаренко. Ним же запропонована і назва. Споріднені старожитності в Україні називають підгірцівськими або милоградсько-підгірцівськими, підкреслюючи їх культурну єдність з білоруськими пам'ятками [29, с. 17–18].

О. Єгорейченко в 1982 р. розширив на північ милоградський ареал, який обіймав також і Середню Білорусь [16, с. 66]. Л. Поболь у 1983 р. до території цієї культури включав весь басейн р. Березини і значну частину Понемання аж до білорусько-литовського прикордоння і дніпро-двінського вододілу [40, карта 1].

Виникнення слов'янських городищ пов'язано з певним рівнем розвитку

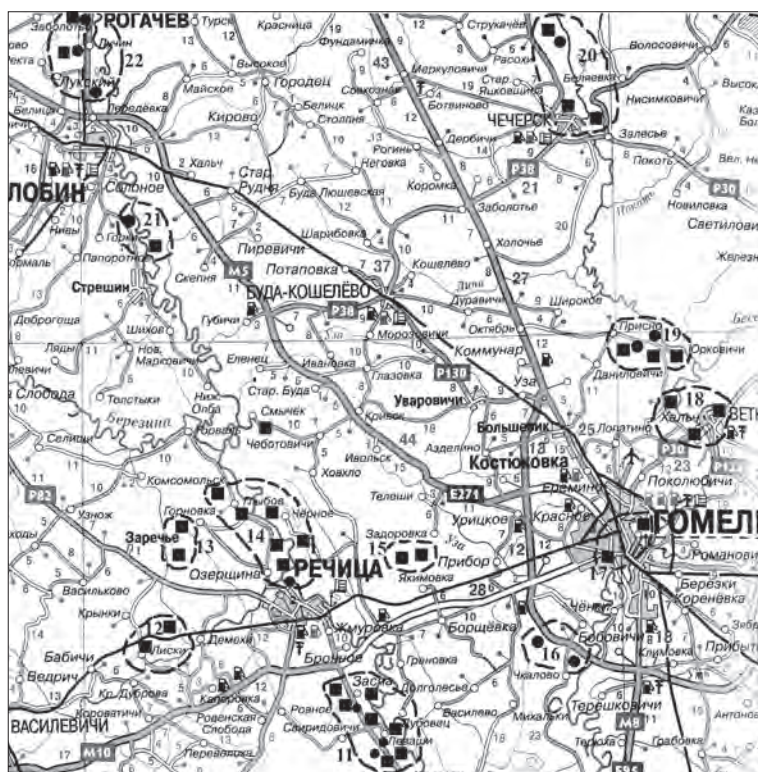

Рис. 3. Гнізда №11-22 неврів милоградської культури

Рис. 4. Гнізда № 23-28 неврів милоградської культури в басейні Прип'яті

всіх перерахованих культур були городища в Чапліні, Горошкові, Милоградах, Щаткові, Дмитровицях, у Турівському межиріччі Прип'яті-Ствіги і багато інших [41, с. 69].

У дослідженні племінної структури неврів ми опиралися на праці білоруських археологів, і особливо Л. Поболя, який разом із колегами зібрав і систематизував по районах і областях поселення і городища ранніх слов'ян Білоруського Подніпров'я (1971, 1973, 1974), але був «зареценований»

представниками петербурзької школи – М. Щукіним, К. Каспаровою, Д. Мачинським [27, с. 29–30; 22, с. 252] і А. Митрофановим (1986) [30, с. 286–293]. У 2016 р. була спроба білоруських науковців реабілітації спадщини Л. Поболя [27, с. 20–37], яка досі не дала результатів. На жаль, його фундаментальні праці, узагальнення та систематизація пам'яток слов'ян доби заліза Білорусі понад 30 років були замовчувані археологами петербурзької, московської шкіл та окремими представниками київської, що привело історичну науку в дослідженні східного слов'янства до значних втрат.

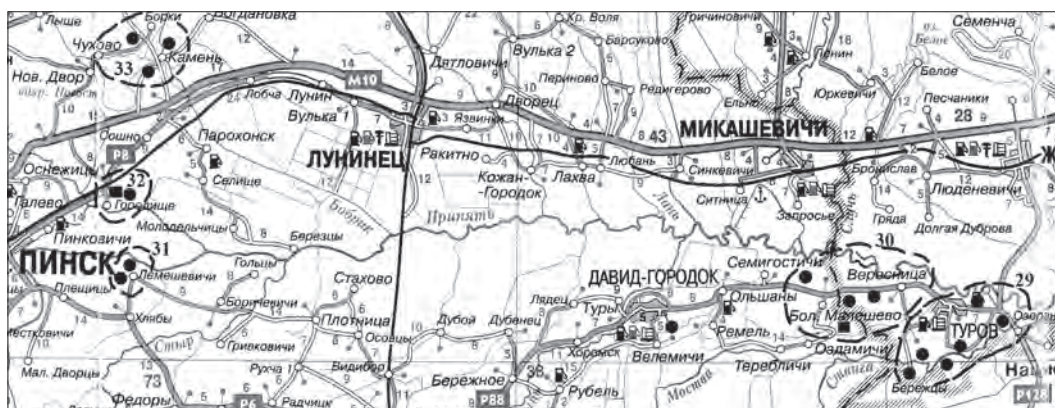

Рис. 5. Гнізда № 29-33 неврів милоградської культури в басейні Прип'яті

Рис. 6. Гнізда № 34-37 неврів милоградської культури

Рис. 7. Гнізда № 38-40 неврів милоградської культури

Пам'ятки неврів милоградської культури на теренах Білорусі в збірнику (1983) Л. Поболем зафіксовані на 297 об'єктах, з них на 141 городищі, 22 селища поряд із городищами і на 110 селищах. Вони нанесені на детальні карти [40, с. 11–12, рис. 1; 47.1, 2; 48 (карти)], що дало можливість нам продовжити

картографування гнізд поселень слов'янських племен неврів у Верхньому Подніпров'ї.

Продовжуючи розпочате в попередній статті дослідження племінної структури слов'ян VII–III ст. до н. е., в першій половині статті на Рис. 2–8 приводимо гнізда поселень неврів на теренах

Рис. 8. Гнізда № 41-45 неврів
милоградської культури в басейні Березини

Білорусі, які виділені штриховою лінією та пронумеровані на фрагментах карт масштабу 1:850 000.

Зібрана нами інформація про племінні гнізда неврів Гомельської, Мінської, Могилівської і Брестської областей зведена в Таблицю 1, де вказані населений пункт і район, річка біля розташування пам'ятки, її тип (поселення, городище) та джерело інформації.

Проаналізувавши розташування поселень неврів-милоградівців у 45 племінних гніздах, у тому числі в басейнах рік: Верхнього Дніпра – 20, Прип'яті – 11, Сожу – 9 і Березини – 5, можемо відзначити, що, незважаючи на залежність від завойовників – кочових скіфів (яким, очевидно, сплачували данину), племена неврів зберігали родоплемінний лад [53, с. 3–11] і його структуру.

Поселення неврів милоградської культури також виявлені на обох берегах нижньої Десни. Очевидно, поселення були родовими утвореннями неврів, структурованих у гнізда поселень споріднених племен. 7 гнізд поселень племен

неврів нами локалізовано на лівобережжі Десни в Броварському районі Київщини біля сіл: Погреби, Троєщина, Зазим'я, Рожни, Літки, Соболівка, Літочки [35, с. 256–279, № 99–128, 132–138, 142–143, 149] (Рис. 9, 50–56, табл. 2). 5 племінних гнізд поселень локалізовано на правому березі Десни у Вишгородському районі біля сіл: Хотянівка, Новосілки, Жукин, Боденьки, Сувид (Рис. 9, 57–61, табл. 2).

Нижче місця припливу до лівого берега Десни р. Остер локалізовано Остерське гніз-

до із шести поселень, розташованих біля м. Остер (ур. Цегельня і Красна Гірка), біля с. Поліське (Поліське I ур. Савкин Куток; Поліське II урочище Вовча Гора; Поліське IV) та Береміцьке IV [35, с. 226–231, 236–237, № 12–15, 22–26, 53, 56, 57] (Рис. 9, 64, табл. 2).

Друге гніздо поселень неврів милоградської культури, на наш погляд, розташоване у цьому ж районі на лівобережній заплаві Десни навколо с. Євминка (Євминка I, урочища: Село і Гнилуша). Третє племінне гніздо локалізоване біля с. Крехаїв трохи південніше Євминки. До гнізда, очевидно, входили поселення Крехаїв I, II, IV та розташовані в урочищах: Булавка, Чернече, Бовтень [35, с. 249–255, № 83, 87, 88, 91, 92, 94, 97, 98] (Рис. 9, 63, табл. 2).

У Нижньому Подесенні до одного із гнізд милоградської культури за топографією може бути віднесене городище, що розташоване біля с. Літочки на мису серед заболоченої низини, відоме як «Городище Крехаївське» [25, с. 155] (Рис. 9, 62, табл. 2).

У Бориспільському районі в поймі лівого берега Дніпра нами локалізовано два гнізда поселень неврів – Гнідинське (3 поселення) та Вишенківське – 5 поселень [9, с. 251, рис. 7, табл. 1. 15–17] (Рис. 10, табл. 2. 3, 4)

Значним за розмірами городищем кінця VI–V ст. до н. е. є Велике Ходосівське – понад 400 га. Судячи з його розмірів і поряд розташованих поселень, дослідники припускають, що, «швидше за все, воно було міжплеменним центром давнього населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя» [23, с. 21,

Рис. 10. Гнізда поселень неврів Гнідинське (8-10) і Вишеньківське (11-15)

Рис. 11. Гнізда поселень неврів:
Гвоздівське (20-21),
Рославицьке (22-23),
Маршалівське (24-26),
Іванковицьке (27-29),
Кременіщівське (30-33),
Ходосівське (34-35),
Білогородське (37-38),
Тарасівське (39-41),
Віта Поштова (42-43).
Городища:
Велике Ходосівське,
Мале Ходосівське (36),
Хотівське, Віта Поштова

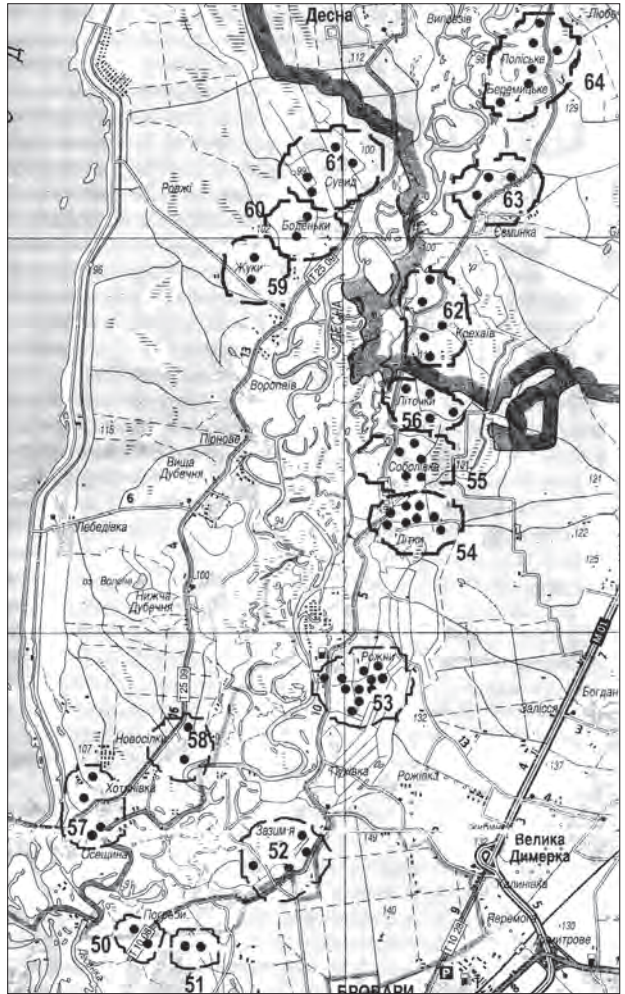

Рис. 9. Гнізда поселень племен неврів милоградської культури Подесення

Рис. 12. Гніздо поселень неврів Гостомельське (5-7)

Рис. 13. Гніздо городищ неврів Розважівське (8-9)

рис. 2,4]. Припущення, на нашу думку, є дуже слушним, і ми в цьому пересвідчилися, коли на картах масштабу 1:250 000 (1 см – 2,5 км) у Києво-Святошинському та Васильківському районах Київщини навколо Великого Ходосівського городища локалізували 9 гнізд поселень племен неврів. Племінних гнізд, які склались із двох поселень, зафіксовано 5 (Гвоздівське, Рославицьке, Ходосівське, Білогородське, Віта Поштова); гнізд, до яких входило по три поселення, – 3 (Мархалівське, Іванковицьке, Тарасівське) і одне гніздо, яке розміщувалось на території самого городища і складалось із 4-х поселень. Очевидно, з племінним центром взаємодіяли Хотівське та Мале

Ходосівське городища (Рис.11, табл. 2. 6–14).

На р. Ірпін у Києво-Святошинському районі локалізоване ще одне племінне гніздо поселень неврів – Гостомельське, до якого входило 3 поселення [26, с. 60–62; 9, с. 225, 229] (Рис. 12, табл. 2. 47).

Два гнізда неврів локалізовано на півночі Київщини: в Іванківському р-ні Розважівське складалося із 2-х поселень (Рис. 13, табл. 2. 48) і в Чорнобильському р-ні – Річицьке (2 поселення) [26, с. 62–63] (Рис. 14, табл. 2. 49).

Волинь – північна околиця Лісостепу і південна частина Полісся у межах Волинської, Рівненської, Житомирської

Рис. 14. Гніздо городищ неврів Річицьке (10-11)

та Хмельницької областей – залишалася в основному поза безпосереднім впливом скіфської культури. Після кризи VIII–VII ст. до н. е. (наслідки кіммерійської експансії) вона залишалася відірваною від центрів Східної та Середньої Європи. Ріка Горинь була кордоном, що поділяв зони впливу східних та західних культур. На схід від нього була зона впливу скіфської культури, її дальня периферія. На захід від Горині простягалася зона

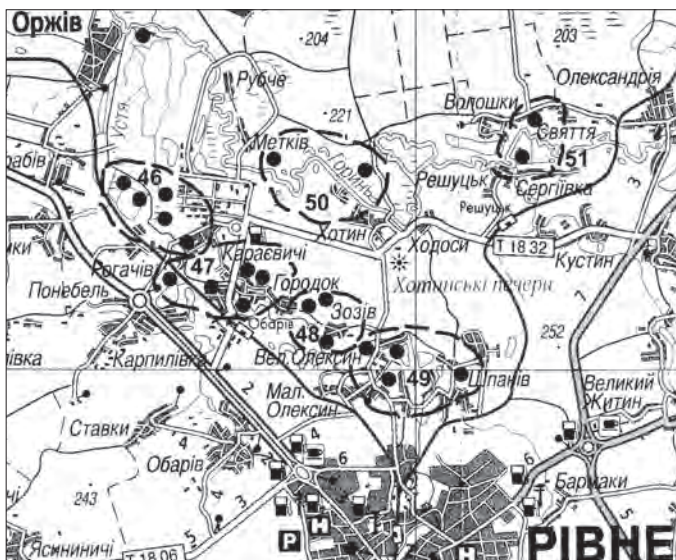

Рис. 15. Гнізда № 46-51 поселень милоградської культури на річках Горинь і Устя

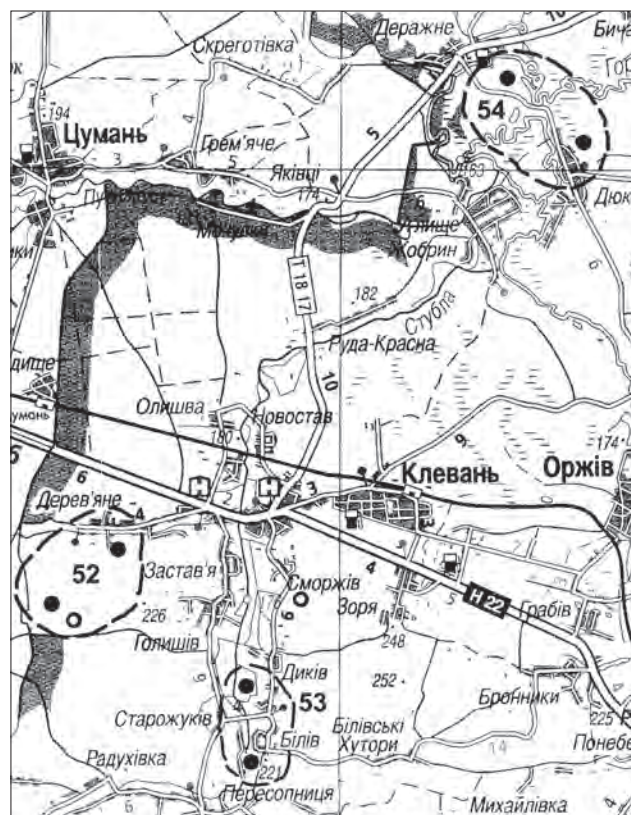

Рис. 16. Гнізда поселень № 52-54 милоградської та моголянської культур на річках Горинь і Стубла
 ● - п - пос. милоградської культури;
 ○ - с - селище моголянської культури

Рис. 17. Гніздо №55 поселень милоградської культури на р. Горинь

впливу західних культур, що тяжіли до Балтійського регіону [7, с. 93–94; 21, с. 113; 46, с. 83–85]. У верхів'ях Горині нами локалізовано 16 племінних гнізд поселень неврів (Рис. 22А, табл. 1. 46–62), у т. ч. 6 біля м. Рівне на річках Горинь і Устя (Рис. 15,

Рис. 18. Гнізда №56-58 поселень милоградської та мозиллянської культур у басейні Стубли та на р. Іква

46–51), 3 гнізда на річках Горинь і Стубла (Рис. 16, 52–54), 3 гнізда на Горині біля м. Острог (Рис. 19, 59–61), по одному біля Гощі (Рис. 17, 55) та Ізяслава (Рис. 20, 62),

та 3 гнізда поселень неврів – у басейні Ікви, припливу Стиру (Рис.18, 56-58).

Дослідження, проведені в кінці ХХ ст. на р. Крюків та інших правобе-

режних притоках р. Снов, дали можливість Г. Жарову уточнити найбільш стабільне пограниччя між племенами милоградської і юхнівської культур. Воно проходило в басейні р. Снов. У верхній течії найзахідніше проникнення юхнівських племен, на думку дослідника, фіксується городищами, що стоять на його правому березі (городища Горек, Нові та Старі Боровичі), нижче за течією на ділянці між правобережними притоками р. Снов – річками Мостище і Замглай – пограниччя зміщується на лівий берег і проходить по його лівобережних притоках [19, с. 50].

На Чернігівщині знаходиться частина південно-східного ареалу неврів милоградської культури. Розвідками в межиріччі Дніпра і Десни зафіксовано близько 100 милоградських пам'яток, серед яких 19 городищ, переважно болотного типу, 75 поселень і 3

Рис. 19. Гнізда поселень №59-61 на р. Горинь

Рис. 20. Гніздо №62 поселень милоградської та могилянської культур на р. Горинь

Рис. 21. Гнізда № 65-68 поселень племен неврів милоградської культури у пониззі р. Крюків, припливу р. Снов

кладовища. Поселення знаходяться як на високих піщаних пагорбах в оточенні боліт, так і на високих дюнах. Особливістю цих поселень є те, що вони розташовуються поблизу болотних городищ, утворюючи гніздо поселень на відстані 2–4 км від них. В окремих місцях по обидва боки невеликих річок поселення розташовуються досить щільно. Так, на площі 16 кв. км на 10 км відрізьку річки Крюків у Городницькому районі археологами виявлено 12 поселень, які розташовані одне від одного на відстані 5–6 км.

Розміри їх складають від 1 до 5 га [19, с. 45–50; 18, с. 19–22]. На даному етапі на узбережжі р. Крюків нами локалізовано 4 гнізда поселень неврів. Одне з них Дібрівне виявлене біля с. Дібрівне і складалося із трьох поселень (Дамба – 1, Печери та Крюкове). Смичинське гніздо розташоване на пра-

вому березі р. Крюків і складалося з двох поселень – Смичин – 3 та Мис. Третє гніздо – Крюківське – розташоване на лівому березі річки між селами Дібрівне та Лашуки. Воно складалося із чотирьох поселень (Синичина гора, Зарванщина, Гавань – 1,2). Четверте гніздо Лашукське – розташоване між селами Лашуки та Конотоп і складалося із трьох поселень (Груд, Варковщина та Коцюриха) [19, рис. 1] (Рис. 21, табл. 1.35–38).

У першій частині нашого дослідження неврів Верхнього Подніпров'я, Подесення (Снов) та Погориння локалізовано 68 племінних гнізд поселень (Рис. 22), в тому числі на теренах Білорусі – 45, на Волині – 16, на р. Снов (Чернігівщина) – 4. Нема сумніву, що поселень, городищ і гнізд поселень неврів було значно більше. Не всі вони розвідані і досліджені, крім того, перешкодою для їх систематизації стоїть авторське право на використання матеріалів архівів без згоди автора. Населені пункти розташування пам'яток, де були локалізовані гнізда поселень, зведені в Таблицю 1.

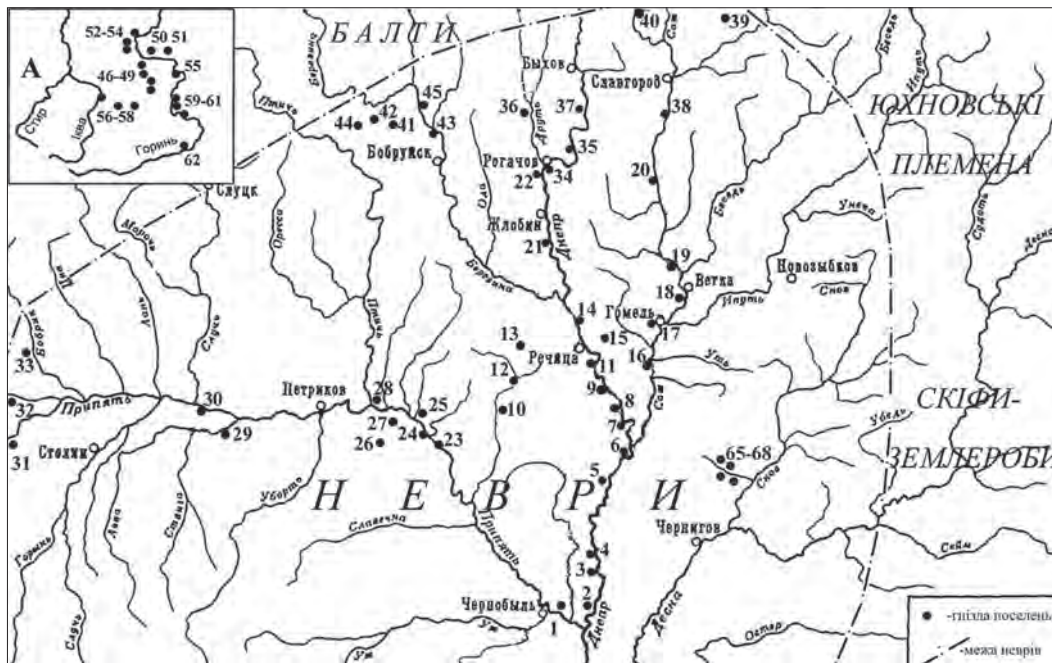

Рис. 22. Гнізда поселень неврів милоградської культури Верхнього Подніпров'я

Таблиця 1

Гнізда поселень неврів милоградської культури Білорусі та Волині.
VII – перша половина III ст. до н. е.

№ з/п	Місце розташування поселення	Тип	Район	Джерело	Річка	№ гнізда посел.	№ рис.
Гомельська обл.							
1	Гдень IV	п	Брагінський	[1, с.229, №23; 2, с.90]	Брагінка	1	2
2	Гдень V	п	Брагінський	[1, с.229, №24]	Брагінка		
3	Верхні Жари	п	Брагінський	[1, с.229, №14]	Дніпро	2	2
4	Верхні Жари	п	Брагінський	[1, с.229, №14]	Дніпро		
5	Капорінка	г	Брагінський	[1, с.228, №32(69)]	Брагінка	3	2
6	Стара Єлча	г	Брагінський	[1, с.232, №61(79)]	Дніпро		
7	Посудово	г	Брагінський	[1, с.231, №49(76)]	Несвіч		
8	Асаревичі	г	Брагінський	[1, с.228; 2, 90,91]	Дніпро	4	2
9	Ст. Храковичі	г	Брагінський	[1, с.232, №66(75)]	Дніпро		
10	Ст. Храковичі	г	Брагінський	[1, с.232, №66(80)]	Дніпро		
11	Вельє	п	Брагінський	[1, с.228, №13]	Дніпро		
12	Бивальки	г	Лоївський	[1, с.263, №475(1)]	Дніпро	5	2
13	Городок (Бивальки)	г	Лоївський	[1, с.264, №481(2)]	Дніпро		
14	Щітці	г	Лоївський	[1, с.267, №521(17)]	Дніпро		
15	Деражичі	п	Лоївський	[1, с.264, №484]	Дніпро		

16	Лоев	г	Лоївський	[1, с.265, №492(6)]	Дніпро	6	2
17	Лоев	г	Лоївський	[1, с.265, №492(7)]	Дніпро		
18	Мохов	г	Лоївський	[1, с.265, №495(8)]	Дніпро	7	2
19	Мохов II	г	Лоївський	[1, с.265, №496(9)]	Дніпро		
20	Городок Переделковський	г	Лоївський	[1, с.264, №483(3); 2, с. 90,91]	Дніпро	8	2
21	Чаплин	г	Лоївський	[1, с.267, №517(19)]	Дніпро		
22	Рудня Маримонова	г	Лоївський	[1, с.266, №506(13)]	Дніпро	9	2
23	Завужель	г	Річицький	[1, с.283, №728(36)]	Дніпро		
24	Холмеч	г	Річицький	[1, с.287, №777(60)]	Дніпро		
25	Волкошапка	г	Лоївський	[1, с.263, №479]	Дніпро		
26	Липняки	г	Лоївський	[1, с.264, №491(5)]	Дніпро	10	2
27	Ястребка	г	Лоївський	[1, с.267, №522(13)]	Дніпро		
28	Заспа	г	Річицький	[1, с.283, №730(37)]	Дніпро		
29	Колочин	г+п	Річицький	[1, с.283, №736(40)]	Дніпро	11	3
30	Колочин III	г+п	Річицький	[1, с.284, №738(41)]	Дніпро		
31	Красний Міст	г	Річицький	[1, с.284, №743(45)]	Дніпро		
32	Леваші	г+п	Річицький	[1, с.285, №745(46)]	Дніпро		
33	Луначарськ	г+п	Річицький	[1, с.285, №749(48)]	Дніпро		
34	Милоград I	г	Річицький	[1, с.285, №754(51)]	Дніпро	12	3
35	Безуєв	г	Річицький	[1, с.280, №693(20)]	Дніпро		
36	Лиски	г	Річицький	[1, с.285, №747]	Ведрич		
37	Володарськ	г	Річицький	[1, с.281, №705(26)]	Дніпро	13	3
38	Храбрый	г	Річицький	[1, с.288, №779(56)]	Дніпро		
39	Храбрый	г	Річицький	[1, с.288, №779(61)]	Дніпро		
40	Горошков	г	Річицький	[1, с.282, №719(33)]	Дніпро	14	3
41	Озерщина	г	Річицький	[1, с.286, №759(52)]	Дніпро		
42	Річиця	п	Річицький	[1, с.287, №766(48)]	Дніпро		
43	Глибов	г	Річицький	[1, с.281, №710(35)]	Дніпро		
44	Нагарськ	г	Річицький	[1, с.285, №749(48)]	Дніпро		
45	Черное	г	Річицький	[1, с.288, №780(62)]	Дніпро		
46	Борхов	г	Річицький	[1, с.280, №698(22)]	Дніпро	15	3
47	Борхов	г	Річицький	[1, с.281, №699(23)]	Дніпро		
48	Макеєвка	п	Гомельський	[1, с.242, №194(275)]	Уза	16	3
49	Нікольськ	п	Гомельський	[1, с.242, №195(276)]	Уза		
50	Гомель	г	Гомельський	[1, с.240, №172(266)]	Сож	17	3
51	Любни	г	Гомельський	[1, с.242, №192(267)]	Уза		
52	Ветка	г	Вітківський	[1, с.235, №100(313)]	Брагінка	18	3
53	Новоселки	г	Вітківський	[1, с.235, №110]	Сож		
54	Хальч	г	Вітківський	[1, с. 239, №149]	Сож		
55	Прісно I	г	Вітківський	[1, с.235, №116(321)]	Сож	19	3
56	Прісно II	г	Вітківський	[1, с.235, №117(322)]	Сож		
57	Прісно	п	Вітківський	[1, с.236, №120]	Сож		
58	Шерстин	п	Вітківський	[1, с.239, №156]	Сож		
59	Шепетовичі	г	Чечерський	[1, с.300, №925(346)]	Липа		

60	Ворновка I	г	Корм'янський	[1, с.258, №417(352)]	Сож	20	3
61	Ворновка II	п	Корм'янський	[1, с.258, №418(352)]	Сож		
62	Залесся	г	Чечерський	[1, с.298, №899(336)]	Сож		
63	Чечерськ	г	Чечерський	[1, с.300, №920(344)]	Чечера	21	3
64	Проскурки	п	Жлобінський	[1, с.253, №348]	Дніпро		
65	Проскурин	г	Жлобінський	[1, с.253, №347(235)]	Дніпро		
66	Красна Горка	п	Жлобінський	[1, с.252, №338]	Дніпро	22	3
67	Лучин	г+п	Рогачівський	[1, с.290, №801(245)]	Дніпро		
68	Задрут'є	г+п	Рогачівський	[1, с.222, №791(242)]	Дніпро		
69	Гряда	п	Калинковицький	[1, с.254, №361(129)]	Прип'ять	23	4
70	Слобідка III	п	Калинковицький	[1, с.256, №387]	Тур'я		
71	Слобідка IV	п	Калинковицький	[1, с.256, №388]	Тур'я		
72	Юревичи	п	Калинковицький	[1, с.256, №396]	Прип'ять	24	4
73	Слобідка I	п	Калинковицький	[1, с.256, №385]	Прип'ять		
74	Стрельськ	г	Мозирський	[1, с.272, №574(97)]	Прип'ять		
75	Кревичі	г	Калинковицький	[1, с. 256, 395(144)]	Прип'ять	25	4
76	Пінниця I	п	Калинковицький	[1, с.255, №381]	Прип'ять		
77	Пінниця II	п	Калинковицький	[1, с.255, №382]	Прип'ять		
78	Березівка	п	Калинковицький	[1, с.254, №356]	Прип'ять	26	4
79	Нова Березівка	п	Калинковицький	[1, с.255, №373]	Прип'ять		
80	Боровики	п	Мозирський	[1, с.268, №532]	Прип'ять		
81	Мозирь	г	Мозирський	[1, с.269, №548(105)]	Прип'ять	27	4
82	Михновичі	п	Калинковицький	[1, с.255, №371]	Прип'ять		
83	Жаховичі II	п	Мозирський	[1, с.268, №538]	Прип'ять		
84	Жаховичі III	п	Мозирський	[1, с.268, №539]	Прип'ять	28	4
85	Ясенець	г	Мозирський	[1, с.272, №575(112)]	Прип'ять		
86	Знам'янка	г	Житковицький	[1, с.248, №286(169)]	Прип'ять		
87	Знам'янка	п	Житковицький	[1, с.248, №286(169)]	Прип'ять	29	5
88	Погост	п	Житковицький	[1, с.249, №303]	Прип'ять		
89	Ричев	п	Житковицький	[1, с.249, №305(180)]	Ствига		
90	Семурадці	п	Житковицький	[1, с.249, №307(181)]	Ствига	30	5
91	Семурадці IV	п	Житковицький	[1, с.250, №311(184)]	Ствига		
92	Хільциці	п	Житковицький	[1, с.251, №320(188)]	Ствига		
93	Бурези	п	Житковицький	[1, с.247, №264(156)]	Єзва	34	6
94	Вересниця	п	Житковицький	[1, с.247, №265(157)]	Прип'ять		
95	Семурадці III	п	Житковицький	[1, с.250, №309(183)]	Прип'ять		
96	Хільциці	г	Житковицький	[1, с.251, №319(187)]	Моства	35	6
97	Зборів	г	Рогачовський	[1, с.289, №793(243)]	Дніпро		
98	Рогачов	г	Рогачовський	[1, с.291, №811(250)]	Дніпро		
99	Віщин	г	Рогачовський	[1, с.222, №782(237)]	Дніпро	36	6
100	Віщин	г	Рогачовський	[1, с.222, №782(238)]	Дніпро		
101	Кістені	г	Рогачовський	[1, с.290, №799(245)]	Дніпро		
102	Озерани	г	Рогачовський	[1, с.290, №807(241)]	Друть	36	6
103	Хомичі I	г	Рогачовський	[1, с.292, №819; 2, с.90–91]	Друть		

104	Верхі	п	Кормянський	[1, с.258, №412]	Сож	38	7
105	Волинці	п	Кормянський	[1, с.258, №415(351)]	Сож		
Брестська обл.							
106	Лемешевичі	п	Пінський	[1, с.113, №215(641)]	Прип'ять	31	5
107	Лемешевичі	п	Пінський	[1, с.113, №216(641)]	Прип'ять		
108	Городище	п	Пінський	[1, с.111, №196(630)]	Ясельда	32	5
109	Городище	г	Пінський	[1, с.111, №195]	Ясельда		
110	Погост	п	Пінський	[1, с.114, №227(647)]	Бобрик	33	5
111	Чухово	п	Пінський	[1, с.114, №232]	Бобрик		
112	Камінь	п	Пінський	[1, с.111, №200(631)]	Бобрик		
Могилівська обл.							
113	Хомичі II	г	Бихівський	[1, с.397, №92(373)]	Друть	36	6
114	Городець	г	Бихівський	[1, с.391, №54(367)]	Греза	37	
115	Новий Бихів	г	Бихівський	[1, с.394, №75(369)]	Дніпро		
116	Городок	г	Мстиславський	[1, с.412, №290(437)]	Вихра	39	7
117	Золочево	г	Мстиславський	[1, с.412, №294(440)]	Біла На- тола		
118	Гори	г	Горецький	[1, с.402, №133(462)]	Бистра	40	7
119	Гори	г	Горецький	[1, с.402, №134(462)]	Бистра		
120	Жужлянка	г	Осиповицький	[1, с.413, №321(563)]	Жужлянк	41	8
121	Збор	г	Осиповицький	[1, с.413, №324(566)]	Свіслоч		
122	Лапичі	г	Осиповицький	[1, с.413, №327(568)]	Свіслоч	42	
123	Цель	г	Осиповицький	[1, с.415, №347(575)]	Свіслоч		
124	Єлізово	г	Осиповицький	[1, с.413, №319(562)]	Березина	43	8
125	Новоселки	г	Осиповицький	[1, с.414, №330(570)]	Березина		
126	Свіслоч II	г	Осиповицький	[1, с.414, №330(573)]	Свіслоч		
Мінська обл.							
127	Теребути	г	Пуховицький	[1, с.379, №386(749)]	Свіслоч	44	8
128	Блужський Бор	г	Пуховицький	[1, с.377, №362(738)]	Свіслоч		
129	Болочанка	г	Пуховицький	[1, с.378, №364(735)]	Болочанка		
130	Бичин-Чижаха	г	Березинський	[1, с.346, №5(775)]	Березина	45	8
131	Городище	г	Березинський	[1, с.347, №9(776)]	Березина		
132	Кладки	г	Березинський	[1, с.312, №(780)]	Добриня		
Гнізда поселень неврів милоградської та могилянської культур Волині							
Рівненська обл.							
1	Бронники	2 п	Рівненський	[3, с. 78, № 18, 19]	Устя	46	15
2	Караевичі	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 20-22]	Устя		
3	Обарів	п	Рівненський	[3, с. 78, № 17]	Устя		
4	Городок	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 13-15]	Устя	47	15
5	Понебель	п	Рівненський	[3, с. 78, № 16]	Устя		
6	Зозів	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 10-12]	Устя	48	15
7	В. Оксин	3 п	Рівненський	[3, с. 77, № 7-9]	Устя	49	15
8	Шпанів	п	Рівненський	[3, с. 77, № 6]	Устя		
9	Метків	п	Рівненський	[3, с. 78, № 24]	Горинь	50	15
10	Хотин	п	Рівненський	[3, с. 78, № 25]	Горинь		

11	Волошки	п	Рівненський	[3, с. 79, № 28]	Горинь	51	15
12	Сергіївка	п	Рівненський	[3, с. 78, № 27]	Горинь		
13	Дерев'яне	2п+с	Рівненський	[3, с. 79, № 32]	Стубла	52	16
14	Диків	п	Рівненський	[3, с. 77, № 3]	Стубла	53	16
15	Пересопниця	п	Рівненський	[3, с. 79, № 31]	Стубла		
16	Деражне	п	Рівненський	[3, с. 79, № 34]	Горинь	54	16
17	Дюксин	п	Рівненський	[3, с. 79, № 33]	Горинь		
18	Воскодави	п	Рівненський	[4, с. 90, № 1]	Горинь	55	17
19	Горбаків	п	Рівненський	[4, с. 90, № 2]	Горинь		
20	Дубно	с	Дубенський	[4, с. 88, № 6]	Іква	56	18
21	Коблин	с	Дубенський	[4, с. 88, № 14]	Іква		
22	Мирогоща	п	Дубенський	[4, с. 90, № 4]	Липка	57	18
23	Костянець	с	Дубенський	[4, с. 88, № 7]	Розинка		
24	Заруддя	п	Дубенський	[4, с. 90, № 3]	Борисівка		
25	Білобережжя	с	Дубенський	[4, с. 88, № 5]	Розинка, Стубазка	58	18
26	Острів	с	Дубенський	[4, с. 88, № 8]	Борисівка, Стубазка		
27	Стадники	с	Острозький	[4, с. 88, № 19]	Горинь	59	19
28	Колесники	с	Острозький	[4, с. 88, № 3]	Горинь		
29	Кургани	п	Острозький	[4, с. 90, № 10]	Горинь	60	19
30	Хорів	п	Острозький	[4, с. 90, № 12]	Горинь		
31	Могиляни	с	Острозький	[4, с. 88, № 17]	Горинь		
32	Волосківці	с	Острозький	[4, с. 88, № 18]	Горинь		
Хмельницька обл.							
33	Нетішин	п+с	Нетішинський	[3, с. 78, № 18, 19]	Горинь	61	19
34	Ізяслав	п+с	Ізяславський	[4, с. 90, № 22]	Горинь	62	20
Чернігівська обл.							
35	Дібрівне	п	Городнянський	[5, с. 77, 78, № 6, 10–12, 18, 19]	Крюків	65	21
36	Смичинське	п	Городнянський	[5, с. 78, 79 № 24, 32]	Крюків	66	21
37	Крюківське	п	Городнянський	[5, с. 77, № 3, 20–22, 34; 2, с. 90, № 1]	Крюків	67	21
38	Лашуківське	п	Городнянський	[5, с. 78, № 17]	Крюків	68	21
<p>[1] Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии: Железный век. Минск, 1983. 456 с. [2] Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. Минск, 2005. 106 с. [3] Свешніков І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь. <i>Археологія</i>. 1971. № 2. [4] Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк, 2005. 202 с. [5] Від трипільської культури до сучасності. Київ, 2007. 336 с.</p> <p>■ г – городище; ● п – поселення милоградської культури; ○ с – селище могилянської культури</p>							

Гнізда поселень скіфів-орачів

VII–III ст. до н. е.

Племінна територія скіфів-орачів, про яких Геродот згадує, що вони жили над Ексампеєм (очевидно, р. Мертвод – лівого припливу П. Бугу [33, с. 87]), в межиріччі Борисфену – Гіпанісу. В

глибини лісової смуги, відзначає В. Петров, «їх територія не сягала. Вище них жили «нескіфські племена», ті, кого Геродот назвав неврами» [39, с. 190–191].

Про розмежування племен скіфів та слов'ян Геродот пише, що «першими живуть калліпиди, які є елліно-скіфами, над

ними... алізони... Над алізонами... скіфи-орачі... Вище цих живуть неври... над неврами – земля, повернута до північного вітру, на всьому відомому просторі безлюдна. Це племена, що живуть уздовж течії річки Гіпаніс на захід від Борисфену». Отже, неври жили на частині Середнього Наддніпрянського Правобережжя (на захід від Дніпра – Борисфену, про витоки якого Геродот, за його власним визнанням, не мав найменшого уявлення, та в верхів'ї Південного Бугу – Гіпанісу, що брав початок нібито з великого озера, біля якого випасалися дикі білі коні), межуючи тут зі скіфами-орачами [47, с. 58].

Скіфи-орачі могли бути скіфами лише за назвою, а не за своєю справжньою етнічною належністю, зауважують В. Іллінська і А. Тереножкін, оскільки населення скіфського часу на цій території, на відміну від кочових скіфів, могло походити тільки від автохтонних білогрудівських і чорноліських племен, як це засвідчено археологічними знахідками. Найвірогідніше, племена Правобережжя складали основне ядро праслов'ян [2, с. 48]. Скіфи-орачі, на думку дослідників, займали Лісостеп між Дніпром і Дністром. Ця думка підтверджується тим, що саме на півночі території (у Східній Волині і на Київщині) О. Трубачовим виділене основне скупчення найдавніших слов'янських гідронімів, які «орієнтовно позначають місце стародавнього проживання слов'ян» [2, с. 183].

На території скіфів-орачів Києво-Черкаського регіону (з урахуванням верхів'їв лівих приток Південного Бугу) на кінець ХХ ст. археологами зафіксовано 18 городищ, 46 селищ та понад 600 поховань. До ранньоскіфського періоду (VII – перша половина VI ст.) відносяться

лише 3 городища і 25 селищ та близько 200 поховань. У середньоскіфський період (друга половина VI–V ст.) різко збільшується кількість городищ (15) за рахунок зменшення кількості селищ (14). Зменшується і число поховань (97). За пізньоскіфського часу (IV–III ст.) продовжують функціонувати лише 5 городищ, 11 селищ та збільшується кількість виявлених поховань (230) [31, с. 51; 23, с. 135].

Для всього Правобережжя середнього Дніпра характерне тривале існування поселень і городищ скіфів-орачів, часто протягом всього скіфського періоду [38, с. 52]. На слушну думку Б. Гракова та В. Петренка, «великі городища були племінними центрами, де концентрувалося економічне, релігійне і політичне життя... союзу племен, і розміри їх диктувалися необхідністю зібрання всіх одноплемінників» [12, с. 55; 38, с. 9]. Поселення племен скіфів-орачів розташовувалися гніздами. У кожному з них, за спостереженнями С. Бессонової, «було одне або два-три городища та кілька неукріплених селищ. Тобто це були родові й водночас військові об'єднання» [6, с. 146].

Велика кількість невеликих неукріплених різночасових поселень відома по берегах р. Стугни. З їх числа слід назвати поселення (IV–III ст. до н. е.) недалеко від с. Мала Салтанівка. Сліди поселень простежуються і на київських висотах [21, с. 94–95] біля сіл Трипілля, Халеп'я, Витачів, Гребені та м. Ржищів.

На р. Раківці, що впадає в Стугну, нами локалізоване одне гніздо із 4-х поселень скіфів-орачів – Велико-Вільшанське у Васильківському районі, а поряд із м. Українка на р. Стугна іще одне – Таценківське гніздо із 3-х поселень VII–VI ст. до н. е. [26, с. 20–23; 9, с. 222, 275, 277] (Рис. 23, табл. 2, № гнізда – 5, 19).

Рис. 23. Гнізда поселень скіфів-орачів: Таценківське (53-55) і Велико-Вільшанське (16-19)

У цьому ж районі на Правобережжі Дніпра розміщувались іще три гнізда, які мали в своєму складі по два поселення – Трипільське, Халепське та Витачівське. Нижче по Дніпру ми нанесли на карту два гнізда (Гребенівське, Уляницьке) і

одне біля м. Ржищів, які склались із 2-х поселень [9, с. 251, рис. 7] (Рис. 24, табл. 2. 15–17, 20–22).

На лівому березі Дніпра в Бориспільському районі локалізовано Київське племінне гніздо скіфів-орачів із 3-х

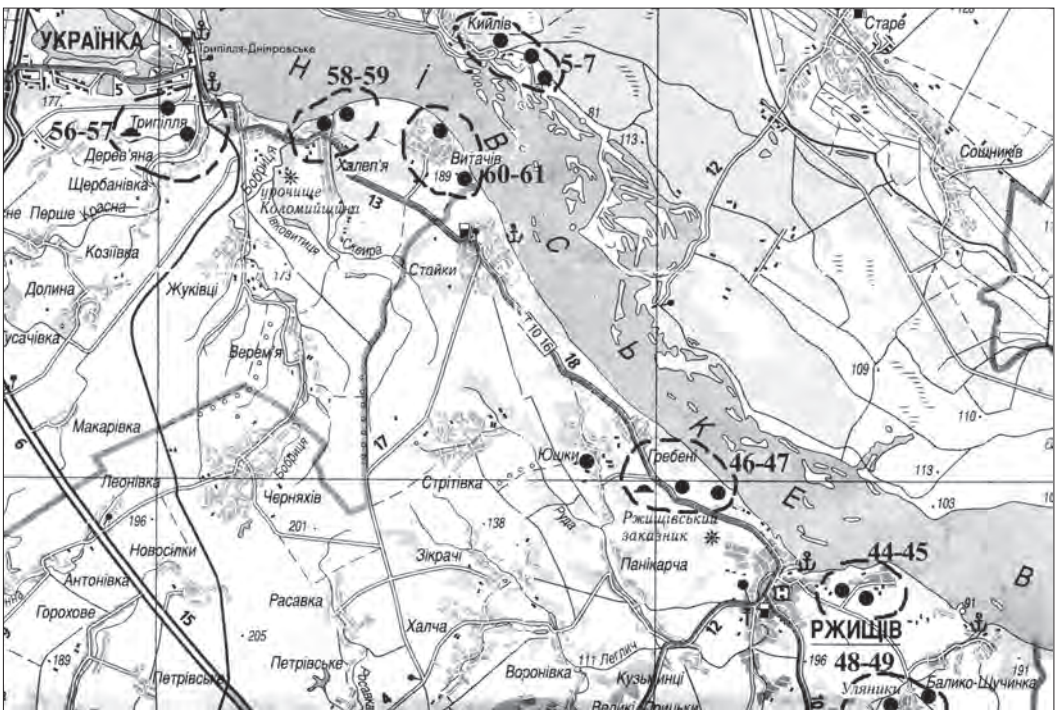

Рис. 24. Гнізда поселень скіфів-орачів: Трипільське (56-57), Халепське (58-59), Витачівське (60-61), Гребенівське (46-47), Ржищівське (44-45), Уляницьке (48-49), Київське (5-7)

поселень [9, с. 199, 203, 278, рис. 7, табл. 1. 2, 20–22] (Рис. 24, табл. 2).

Три гнізда поселень скіфів-орачів: два на р. Стугна (Мотовилівсько-Слобідське та Велико-Мотовилівське), які мали

по 4 поселення, одне – Коцшівське – гніздо складалося із 3-х поселень, розташованих на р. Унава. Можливо, городище Млинок на р. Ірпінь було найближчим місцем захисту для цих племен [26, с. 60–62; 9, с. 225, 229] (Рис. 28, табл. 2. 30–32).

Найбільшим за розмірами на Київщині планувалося городище на Лівобережжі Дніпра – Мала Каратулъ у Переяславському р-ні, яке мало охоплювати територію близько 2000 га, але, очевидно, не було добудованим [26, с. 29–30]. Навколо цього міжплемінного центру гуртувалися племена: Стовп'ятівське, що нараховувало 3 поселення, Пристромське (2), Переяславське (3) та Циблівське (2) [36, с. 232–239, 254–261, 264–267, рис. 9, табл. 1.23–25; 26, с. 30] (Рис. 25, табл. 2.23–26). На правому березі племена скіфів-орачів гуртувалися навколо Трахтемирівського городища (Рис. 25, табл. 2.33–39).

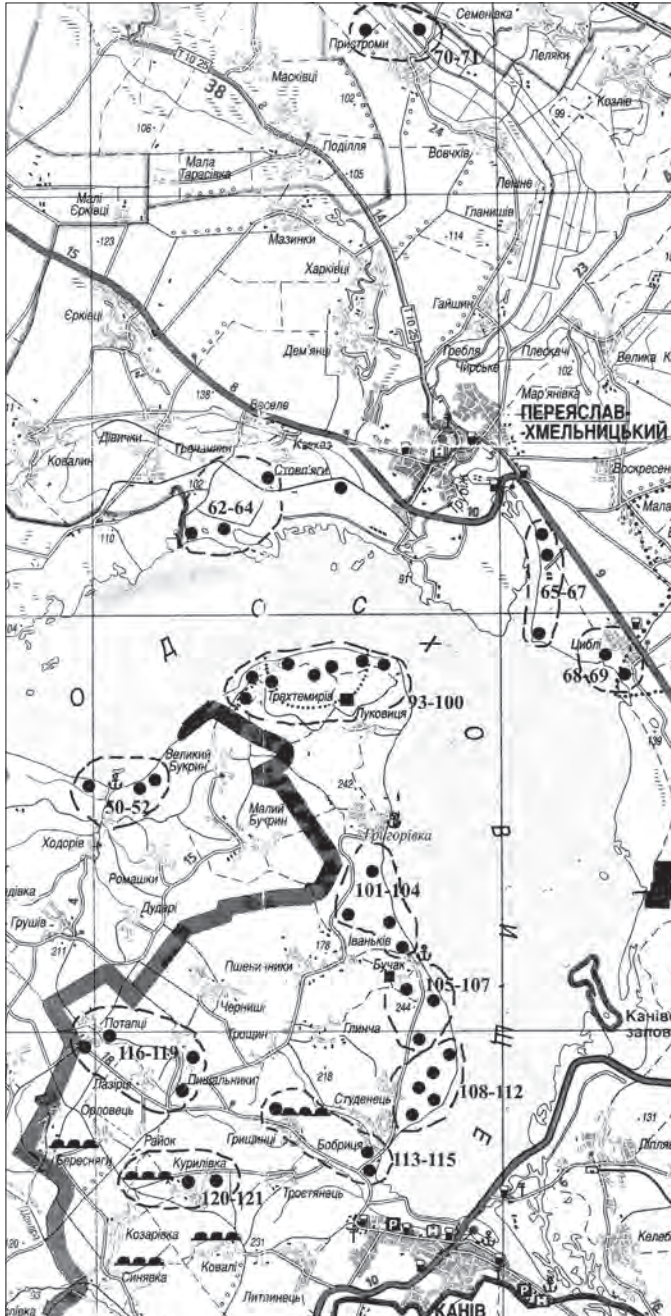

Рис. 25. Гнізда скіфів-орачів: Ходорівське (50-52), Трахтемирівське (93-100), Григорівське (101-104), Буцацьке (105-107), Студенецьке (108-112), Бобриське (113-115), Потапцівське (116-119), Курилівське (120-121) на Правобережжі Дніпра та Стовп'ятівське (62-64), Переяславське (65-67), Циблівське (68-69), Пристромське (70-71) на Лівобережжі Дніпра

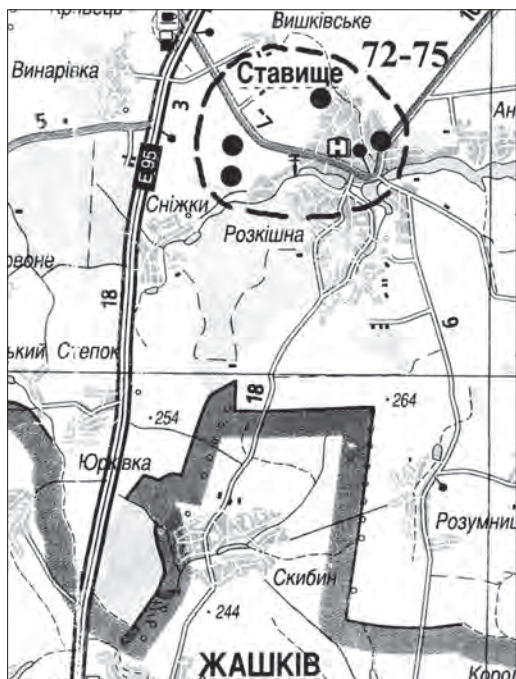

Рис. 26. Гніздо поселень скіфів-орачів Ставищанське (72-75)

Рис. 27. Гнізда поселень скіфів-орачів Таращанське (76-78) і Лук'янівське (79-81)

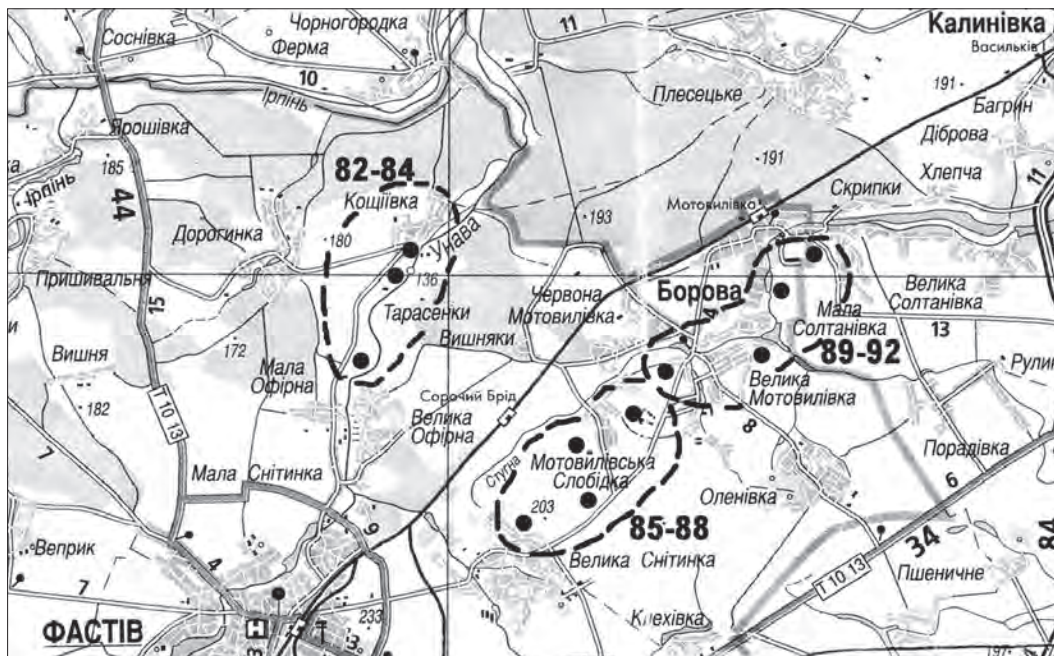

Рис. 28. Гнізда поселень скіфів-орачів Кошіївське (82-84), Мотовилівсько-Слобідське (85-88), Велико-Мотовилівське (89-92). Городище Млинок

У районі Канівського заповідника археологами досліджувались поселення та городища скіфів-орачів VI–IV ст. до н. е. Тут нами локалізовано Канівське гніздо, яке складалось із поселення і двох городищ, та Пекарське гніздо, що складалось із 2-х поселень. Вірогідно, що Велике скіфське городище було міжпле-мінним центром у цих племен (Рис. 29, табл. 2.40, 41).

Рис. 29. Гнізда скіфів-орачів Канівське (124-126) і Пекарське (127-128)

У Таращанському р-ні на правому березі Росі закартографовано два племінних гнізда: Таращанське та Лук'янівське, в які входило по три поселення скіфського часу [9, с. 306, 309] (Рис. 27, табл. 2.28, 29).

Скіфи-орачі підтримували торгові стосунки з Ольвією. Один із торгових шляхів проходив у верхній течії Гнилого Тікича через р. Боярку та р. Хоробру,

припливу р. Росі – де діяв волок, що з'єднував водні шляхи Дніпра та Південного Бугу. Очевидно, Медвинське гніздо (Богуславський р-н на Київщині), що складалось із 4-х поселень одного із племен скіфів-орачів, забезпечувало волоки міжплемінного транспортування вантажів та човнів. А величезне (близько 700 га) Журжинецьке племінне городище VI–V ст. до н. е. [23, с. 20, 25] скіфів-орачів, розташоване на пануючій височині між селами Журжинці та Хижинці Лисянського р-ну Черкаської області (Рис. 30, табл. 2.1), виконувало функції захисного сховища для одноплемінників Медвинського гнізда поселень [23, с. 150].

У середній течії Тясмину нами локалізовано три племінних гнізда поселень скіфів-орачів: Залевківське, яке складалось із 3-х поселень, Гуляйгородське – із 4-х поселень і невеликого племінного городища та Холодноярівське (Жаботинське) гніздо – 5 поселень VII–IV ст. до н. е. До Холодноярівського гнізда входило і Мотронинське городище, яке, на наш погляд, було міжплемінним центром

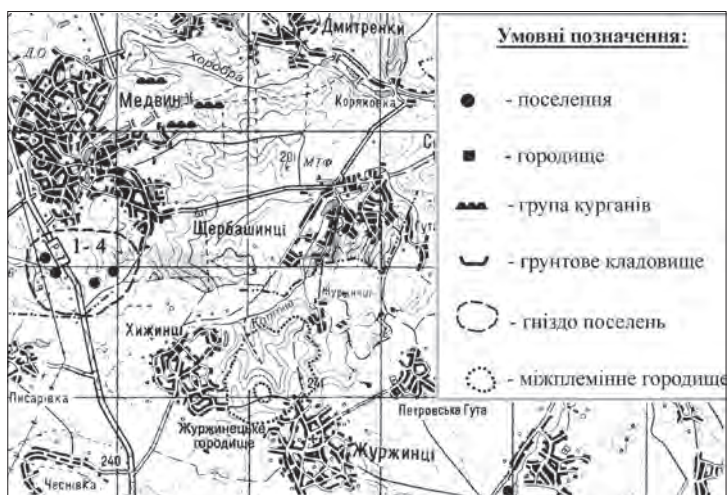

Рис. 30. Гніздо поселень скіфів-орачів Медвинське (1-4). Журжинецьке городище

Рис. 31. Гнізда поселень скіфів-орачів Залевківське (134-136), Гуляйгородське (137-141), Холодноярівське (142-147)

для названих вище племен [23, с. 24, 157–159] (Рис. 31, табл. 2.43–45). Будівництво такого великого городища, як Мотронинське, на думку дослідників, «пояснюється тим, що саме тут був центр найдавнішого племінного об'єднання, сформованого в басейні Тясми-ну» [38, с. 9; 12, с. 55].

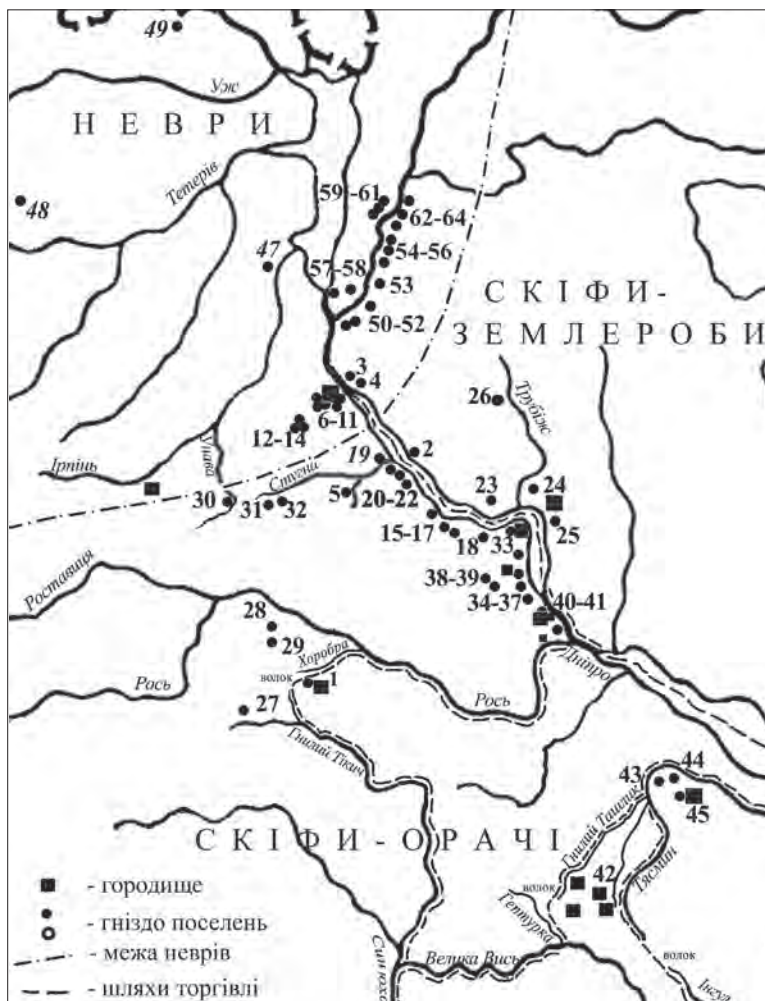

Рис. 32. Городища та номери гнізд поселень неврів і скіфів-орачів у басейні Дніпра. Схеми шляхів сполучення, обміну, торгівлі та волоків

Таблиця 2

Городища і гнізда поселень неврів і скіфів-орачів VII–III ст. до н. е.

№ з/п	Назва гнізда, городища	Район	К-ть пос.	№ посел.	№ рис.	Джерело	Річка	№ гнізда
Гнізда поселень неврів								
Київська область								
1	Гнідинське	Бориспільський	3	8-10	10	[1] с. 199, 201 [3] с. 193	Дніпро	3
2	Вишеньківське	Бориспільський	5	11-15	10	[1] с. 199, 201 [3] с. 196-203	Дніпро	4
3	Гвоздівське	Васильківський	2	20-21	11	[1] с. 216, 220	Сіверка	6
4	Рославицьке	Васильківський	2	22-23	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	7
5	Мархалівське	Васильківський	3	24-26	11	[1] с. 217, 220	Сіверка	8
6	Іванковицьке	Васильківський	3	27-29	11	[1] с. 217, 220	Сіверка	9
7	Кременищівське	Києво-Святошинський	4	30-33	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	10
8	Ходосівське	Києво-Святошинський	2	34-35	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	11
Мале Ходосівське городище				36	11	[2] с. 14 [4] с. 19	Віта	
Велике Ходосівське городище		Міжплеменний центр гнізд № 6-11			11	[2] с. 15 [4] рис. 2	Сіверка	
Хотівське городище					11	[2] с. 11 [4] рис. 2	струмок Віта	
9	Білогородське	Києво-Святошинський	2	37-38	11	[1] с. 254, 257	Ірпінь	12
10	Тарасівське	-«-	3	39-41	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	13
11	Віта Поштова, городище	-«-	2	42-43	11	[1] с. 254, 259	Сіверка	14
12	Гостомельське	-«-	3	5-7	12	[1] с. 255, 257 [2] с. 8-9, 60	Ірпінь	47
13	Розважівське	Іванківський	2	8-9	13	[2] с. 63, рис. 34. 7-8	Жерів (Тетерів)	48
14	Річицьке	Чорнобильський	2	10-11	14	[2] с. 62, рис. 34.1-2	Прип'ять	49
15	Погреби	Броварський	2	-	9	[8] с.279, №143, 149	Десна	50
16	Троєщина	Броварський	2	-	9	[8] с.274-278 № 142, 146	Десна	51
17	Зазимське	Броварський	4	-	9	[8] с.269-273 № 132,136-138	Десна	52

18	Рожнинське	Броварський	11	-	9	[8] с.264-267, №118-128	Десна	53
19	Літкінське	Броварський	8	-	9	[8] с.259-263, № 108-111, 113-114, 116-117	Десна	54
20	Соболівське	Броварський	5	-	9	[8] с.257-258, № 102-106	Десна	55
21	Літочинське	Броварський	4	-	9	[8] с.256-257, № 99-101, 107	Десна	56
22	Хотянівське	Вишгородський	4	-	9	[1] с. 225, 229 [2] с. 60-62	Десна	57
23	Новосілівське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.236, №49, 53	Десна	58
24	Жукинське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.231, №25, 26	Десна	59
25	Боденківське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.229, № 22, 24	Десна	60
26	Сувидське	Вишгородський	4	-	9	[8] с.226-227, №12-15	Десна	61
Чернігівська область								
27	Крехаївське	Козелецький	5	10-14	9	[8] с.252-255, №91, 92, 94, 97, 98	Десна	62
28	Євминківське	Козелецький	3	7-9	9	[8] с.249-250, №82-83, 87-88	Десна	63
29	Остерське	Козелецький	6	1-6	9	[8] с.243-244, №73-76, 78, 80	Остер, Десна	64
Гнізда поселень скіфів-орачів								
Київська область								
1	Медвинське	Богуславський	4	1-4	30	[1] с. 192, 196 [5] с. 58-65	Хоробра (Рось)	1
Журжинецьке городище		Племінний центр			30	[4] с. 150	Котова (Хоробра)	
2	Кийлівське	Бориспільський	3	5-7	24	[1] с. 199, 203	Дніпро	2
3	Велико-Вільшанське	Васильківський	4	16-19	23	[1] с. 216, 222 [2] с. 20, рис.2	Раківка	5
4	Ржищівське	Київська обл.	2	44-45	24	[1] с. 248, 251	Леглич	15
5	Гребенівське	Кагарлицький	2	46-47	24	[1] с. 247, 251 [2] с. 27	Дніпро	16
6	Уляниківське	Кагарлицький	2	48-49	24	[1] с. 248, 251	Чучинка	17
7	Ходорівське	Миронівський	3	50-52	25	[1] с. 268, 272 [3] с. 68-73	Дніпро	18
8	Таценківське	Обухівський	3	53-55	23	[1] с. 275, 277 [2] с. 22, 23	Стугна	19

9	Трипільське	Обухівський	2	56-57	24	[1] с. 275, 278 [2] с. 25	Красна	20
10	Халепське	Обухівський	2	58-59	24	[1] с. 275, 278	Бобрися	21
11	Витачівське	Обухівський	2	60-61	24	[1] с. 274, 278	Дніпро	22
12	Стовп'ягівське	Переяслав-Хм.	3	62-64	25	[3] с. 232-239	Дніпро	23
13	Переяслав-Хм.	Переяслав-Хм.	3	65-67	25	[3] с. 254-261	Дніпро	24
14	Циблівське	Переяслав-Хм.	2	68-69	25	[1] с. 283, 287 [3] с. 264-267	Дніпро	25
Городище Мала Каратувль		Міжпле́мінний центр гнізд №23-25			25	[2] с. 29 [3] с. 255, 258	Дніпро	
15	Пристромське	Переяслав-Хм.	2	70-71	25	[1] с. 283, 286	Трубіж	26
16	Ставищанське	Ставищанський	4	72-75	26	[1] с. 301-304	Гнилий Тікич	27
17	Таращанське	Таращанський	3	76-78	27	[1] с. 306, 309	Котлуй (Рось)	28
18	Лук'янівське	Таращанський	3	79-81	27	[1] с. 306, 309	Кисла (Рось)	29
19	Кашіївське	Фастівський	3	82-84	28	[1] с. 317, 320	Унава	30
20	Мотовилівсько- Слобідське	Фастівський	4	85-88	28	[1] с. 317, 320 [2] с. 15	Стугна	31
21	Велико-Мотови- лівське	Фастівський	4	89-92	28	[1] с. 316, 320 [2] с. 16	Стугна	32
Городище Млинок		Пле́мінний центр			28	[4] с. 20, рис. 2, 3	Ірпінь	
Черкаська область								
22	Трахтемирівське	Канівський	8	93-100	25	[3] с. 75-86, 92-107	Дніпро	33
Трахтемирівське горо- дище		Міжпле́мінний центр гнізд №18, 33-41			25	[2] с. 29	Дніпро	
23	Григорівське	Канівський	4	101-104	25	[3] с. 132-158	Дніпро	34
24	Бучацьке	Канівський	3	105-107	25	[3] с. 159-165 [2] с. 30	Дніпро	35
Бучацьке городище		Пле́мінний центр			25	[2] с. 30	Дніпро	
25	Студенецьке	Канівський	5	108-112	25	[3] с. 166-174	Дніпро	36
26	Бобрисяцьке	Канівський	3	113-115	25	[3] с. 175-192	Бобрися	37
27	Потапцівське	Канівський	4	116-119	25	[4] с. 144	Синявка (Росава)	38
28	Курилівське	Канівський	2	120-121	25	[4] с. 145	Росава	39
29	Канівське	Канівський	3	124-126	29	[4] с. 143-144	Дніпро	40

Велике городище, м. Канів		Міжплемінний центр			29	[4] с. 20, 143	Дніпро	
Мале городище, м. Канів					29	[4] с. 20, 143	Дніпро	
30	Пекарське	Канівський	2	127-128	29	[4] с. 144	Дніпро	41
31	Пастерське	Смілянський	5	129-133	32	[4] с.153-154, 164	Тясмин	42
32	Залевкінське	Смілянський	3	134-136	31	[4] с. 157	Сунка (Тясмин)	43
33	Гуляйгородське	Смілянський	5	137-141	31	[4] с. 157-158	Тясмин	44
34	Холодноярівське	Кам'янський	6	142-147	31	[4] с. 158-159	Жаботинка	45
Матронинське городище		Міжплемінний центр гнізд №43-45			31	[4] с. 21, 159	Жаботинка (Тясмин)	

[1] Від трипільської культури до сучасності. Київ, 2007. 336 с.

[2] Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. Полтава, 2008. 126 с.

[3] Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища. Київ, 1999. 248 с.

[4] Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А.Скорый. Киев, Наукова думка, 1989. 336 с.

[5] Ковпаненко Г.Т. Поселення ранньоскифського часу у с. Медвин на Росі / Г.Т.Ковпаненко, Б.М. Левченко. *Археологія*. 1975. Вип. 15. С.58–65.

[6] Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточном пограничье милоградской культуры. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів, 1995. С. 45–50, рис. 1.

[7] Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников (По материалам разведок на Черниговщине) / Г.В. Жаров, А.В. Шекун. *Гомельщина: археология, история, памятники*. Гомель, 1991. С. 19–22.

[8] Первісна археологія Нижнього Подесення / Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С. та ін. Київ–Ніжин, 2016. 344 с.

У цій статті після аналізу карт та схем розміщення поселень слов'янських племен Середньої Наддніпряниці нами локалізовано 67 племінних гнізд поселень та городищ, у т. ч. на південній частині території розташування неврів в Київській та Чернігівській областях – 33 і скіфів-орачів в Київській та Черкаській – 34 (Рис. 32, табл. 2). У північній частині території неврів вище нами було локалізовано 62 племінних гнізда, в т. ч. 45 племен неврів на теренах Білорусі і 17 на Волині (Рис. 22, табл. 1). На цьому етапі в результаті зібраних матеріалів двох статей нами нанесено на карти Східної

Європи 188 слов'янських племен: неврів – 95, скіфів-орачів – 34, а в попередньому дослідженні скіфів-землеробів на Лівобережжі – 59 [50, рис. 22, табл. 1].

Родові поселення і племінні гнізда поселень є основою родоплемінного ладу від самих витоків слов'ян, зокрема досліджуваної нами скіфської доби. Локалізація на картах поселень та городищ 188 племен східних слов'ян дає можливість розгортати подальші дослідження всіх видів діяльності соціально-економічного, релігійного та культурного життя неврів, скіфів-орачів і скіфів-землеробів. У соціально-економічних дослідженнях

(зокрема, в забезпеченні залізом) ми можемо опиратися на наші попередні праці про значення виробництва заліза в житті східних слов'ян у V–X ст. н. е. [49; 51; 52, с. 235–240].

У Подніпров'ї городища в VII–V ст. до н. е. були племінними центрами неврів милоградської культури. На цих городищах у II ст. до н. е. – II ст. н. е. продовжували жити споріднені племена зарубинецької культури. Отже, робить важливий для етногенезу слов'ян висновок Л. Поболь, «городища Подніпров'я можна розглядати як милоградсько-зарубинецькі укріплені поселення» [42, с. 364]. Аналогічної думки про генетичні зв'язки племен неврів милоградської та венедев зарубинецької культури були відомі археологи: П. Третьяков [54, с. 40–42], О. Мельниківська [29, с. 186], О. Єгорейченко [17, с. 269]. В кінці XX ст. про безперервність життя племен неврів милоградської і венедев зарубинецької культури М. Лошенков відзначив, що на городищах Подніпров'я і Посожжя після мешканців милоградської культури проживали племена зарубинецької культури, а на деяких із них навіть племена Київської Русі (дреговичі) [24, с. 32].

Порівняння Б. Рибаківим карт племен скіфів-орачів та скіфів-землеробів геродотівського часу [45, с. 110–111, карта] із загальною картою слов'янських племен Київської Русі, перерахованих літописцем Нестором у XII ст. (рис. 33), виявило, що «хронологічний діапазон між двома істориками – понад півтори тисячі років, проте абсолютно чітко виявляється певний збіг: там, де в геродотівський час розміщувались землероби..., в Несторів час розміщуються племена (точніше, союзи племен)...» землеробів – літописних древлян, дреговичів,

волинян, полян, бужан, сіверян [45, с. 219–220]. Щодо завершальної стадії розвитку неврської групи племен, яка, на погляд О. Стрижака, «врешті-решт, влилася, очевидно, до складу білих хорватів, дулібів, волинян, бужан, деревлян (їхні нащадки тут частково чи повністю мають у своїх діалектах перехід о, е, ѣ > і у певних позиціях) і дреговичів, принципів розходжень не спостерігається» [47, с. 63].

Історію слов'янських племен Нестор починає з їх розміщення в Європі на Дунаї і Балканах, зокрема, він пише: «...по мнозех же временах сели суть словене по Дунаєви...». Нестор відчуває зв'язок часів, і південні степи взагалі він називає Скіфією, територію тиверців (тіритів) і уличів (алазонів?) між Дунаєм і Дніпром «аж до моря» він, аналогічно Геродоту, називає Великою Скіфією [45, с. 224; 10, с. 241].

Великі і стійкі союзи слов'янських племен, характерні ознаки яких відчувуються в середньовічних археологічних матеріалах, мислилися Нестором як найстародавніша форма родоплемінного ладу [53, с. 3–11]. Ми, зауважує Б. Рибаків, «маємо зважати на те, що ці союзи племен поставлені Нестором як перші камені фундаменту спільнослов'янської історії задовго до початку великого розселення в VI ст. н. е. Географія археологічних культур скіфо-лужицької епохи, часів бурхливого розквіту праслов'янського життя і часу оборони від кельтів на заході і від скіфів на сході дає нам досить переконливі контури великих племінних союзів саме в тих самих місцях, де жили потім літописні поляни, мазовшани, древляни» [45, с. 225], сіверяни, волиняни, дреговичі й інші, що не було випадковим збігом.

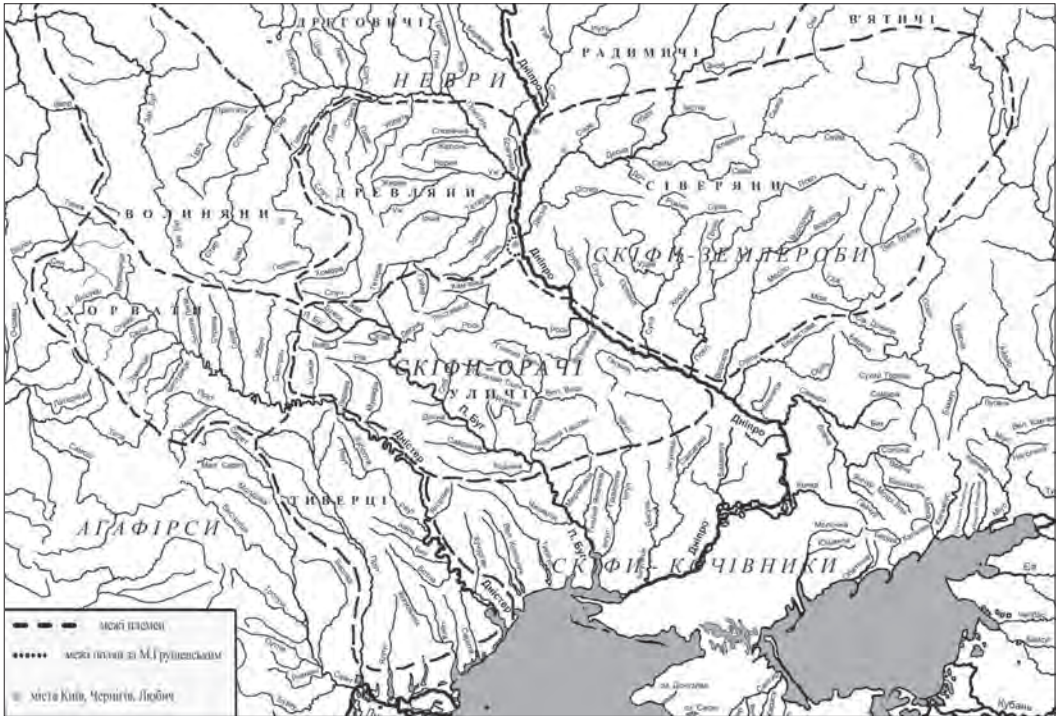

Рис. 33. Скіфія Геродота та Нестора за Б. Рибаківим (1979, с. 223),
О. Моцею (2011, карта 3), М. Грушевським, М. Кучинком з доповненнями автора

Літописні племена, слушно відзначає В. Баран, «в другій половині IX ст. були об'єднані (часто силою зброї) династією Рюриковичів у державу Київська Русь. Незважаючи на об'єднуючу силу державних інститутів, основні етнографічні риси матеріальної культури слов'янських племен другої половини I тис. н. е. зберігаються донині (волиняни), відбиваючи історичну послідовність племінного розвитку східного слов'янства... Дослідники вважають, що навіть у XII ст. у період роздроблення Київської держави на окремі князівства останні значною мірою відповідають ареалам літописних племен» [3, с. 104].

Отже, для процесу етногенезу українського народу важливе значення мали праукраїнські союзи літописних племен, а саме: древлян, волинян, уличів,

хорватів, тиверців, дреговичів, полян, бужан, сіверян. Очевидно, названі союзи племен, які в локалізованих нами вище гніздах поселень жили в Східній Європі в VII–III ст. до н. е. в басейнах рік Сейм, Сула, Псел, Ворскла, Сіверський Донець [50, с. 51, рис. 22], Дніпро, Прип'ять, Десна, Сож, Ірпінь, Тетерів, Рось та інших (Рис. 33) з часів Геродота, мали свої, уже забуті, назви.

Раніше в окремій монографії нами було систематизовано карти розмежування літописних племен і їх забезпечення залізом, карти топонімів, пов'язаних з виробництвом заліза, городищ, що стали центрами ремесел в X ст., та етнографічних типів українського житла XIX – початку XX ст. Практично чотири названі карти різних дослідників дали схожі результати розташування літописних

племен [51, рис. 10–12; 65], які в нинішньому дослідженні відповідають розміщенню племен неврів, скіфів-орачів та скіфів-землеробів на карті Геродотової Скіфії Б. Рибаківа [45, с. 111]. Усе це свідчить про збереження племінного поділу та генетичну спадкоємність слов'ян з часів раннього залізного віку до ХІХ ст.

Щоб цілісно відслідкувати етногенез українського народу, потрібні подальші археологічні, етнографічні, соціально-економічні та лінгвістичні дослідження пам'яток скіфського часу на Житомирщині, Вінниччині, Тернопільщині, Хмельниччині, Чернівеччині, Чернігівщині й інших областях України, а також племінних гнізд поселень зарубинецької, черняхівської, київської культур та археологічних культур доби раннього заліза, бронзи і міді слов'янських племен Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія Беларусі: у 4 т. Т. 2. Жалезны век і ранняе сярэднявечча. Мінск, 1999.
- Археологія Української ССР в 3 т. Київ, 1986. Т. 2. 591 с.
- Баран В. Д. Слов'яни у VIII–IX ст. *Давня історія України*. Київ, 2000. Т. 3. С. 61–104.
- Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Київ, 1976. С. 190–221.
- Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Київ, 18–25 сент. 1985 г. Т. 4. Київ, 1988. С. 14–15.
- Бессонова С. С. Культура населення Північного Причорномор'я за скіфської доби. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 128–153.
- Бессонова С. С. Населення лісостепової смуги Північного Причорномор'я. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 81–107.
- Браун Ф. А. Разыскания в области готто-славянских отношений. Санкт-Петербург, 1899.
- Від Трипільської культури до сучасності: путівник-довідник / упорядник Трачук О. В. Київ, 2007. 336 с.
- Геродот. *История* / пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Москва, 2007. 696 с.
- Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. Москва, 1930.
- Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. *МИА*. 1954. № 36. 237 с.
- Граков Б. Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). Москва, 1977. 232 с.
- Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974. 175 с.
- Дробушевский А. И. Зарубинецкая культура Белорусского Поднепровья. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*. Минск, 2016. Кн. 1. С. 38–136.
- Егорейченко А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI вв. до н.э. – II в. н.э.). Минск, 1996.
- Егорейченко А. А. Зарубинецкая культура. *Археологія Беларусі*. Т. 2. Мінськ, 1999.
- Жаров Г. В., Шекун А. В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников. *Гомельщина: археология, история, памятники*. Гомель, 1991. С. 19–22.
- Жаров Г. В. К вопросу о юго-восточном пограничье милоградской культуры. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів, 1995. С. 45–50.
- Забелин И. Е. История русской жизни с древнейших времен. Москва, 1908. Ч. I.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия. *Археологія Української ССР*: в 3 т. Київ, 1986. Т. 2. С. 43–134.
- Каспарова К. В., Мачинский Д. А., Щукин М. Б. Рец.: Л. Д. Поболь. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, 1973, 1974. *СА*. 1976. № 4. С. 241–253.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев, 1989. 336 с.

24. Лашанкоу М. І. Археологічныя помнікі мілаградскай культуры. *Археалогія Беларусі: у 4 т.* Т. 2. Минск, 1999. С. 29–39.
25. Лисенко С. Д. Доба бронзи – ранній залізний вік. *Первісна археологія ніжнього Подесення*. Київ, 2016. С. 138–216.
26. Максимов Е. В., Петровская Є. А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. Полтава, 2008. 126 с.
27. Марзалюк И. А. Основные вопросы славянского этногенеза в трудах Л. Д. Побоя. *Славяне на території Беларусі в догосударственный период*. Минск, 2016. Кн. 1. С. 20–37.
28. Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна. Санкт-Петербург, 1913. 292 с.
29. Мельниковская О. Н. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967. 196 с.
30. Митрофанов А. Г. [Рецензия]. *СА*. 1986. № 1. С. 286–293. Рец. на кн.: *Археологические памятники Белоруссии. Железный век*. Минск, 1983.
31. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ, 2013. 168 с.
32. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 451 с.
33. Островерхов А. С. Ольвия и торговые пути Скифии. *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Київ, 1981. С. 84–94.
34. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Луцьк, 2004.
35. Первісна археологія Нижнього Подесення. Київ–Ніжин, 2016. 344 с.
36. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища. Київ, 1999. 330 с.
37. Петренко В. Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV–III вв. до н. э. *МИА*. 1961. № 96. С. 53–102.
38. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. Москва, 1967. 180 с.
39. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ, 1972. 214 с.
40. Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии: железный век. Минск, 1983. 456 с.
41. Поболь Л. Д. Индоевропейские черты в древностях археологических культур Белоруссии железного века. *VI Международный конгресс славянской археологии*. Тезисы докладов. Москва, 1990. С. 68–71.
42. Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1974. 232 с.
43. Погодин А. Л. К вопросу о Геродотовых неврах. *Изв. отд. рус. языка и словесности император. АН*. 1902. Т. 7. Кн. 4.
44. Рассадзін С. Я. Тэрыторыя і варыянты культуры. *Археалогія Беларусі: у 4 т.* Т. 2. Минск, 1999. С. 39–46.
45. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979. 247 с.
46. Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев*. Москва, 1976. С. 83–85.
47. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988. 224 с.
48. Тимошук Б. А. Восточнославянская община в VI–X вв. н. э. Москва, 1990. 185 с.
49. Трачук О. В. Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: історія України. Львів, 2017. 20 с.
50. Трачук О. В. Племінні гнізда поселень скіфів-землеробів Лівобережної України. *Українознавство*. 2022. № 2. С. 32–61.
51. Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Київ, 2017. 308 с.
52. Трачук О. Залізо у венедів, антів та склавинів. *Українознавство*. 2009. № 2. С. 235–240.
53. Трачук О. Рід та родоплемянний лад у східних слов'ян. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 3–11.

54. Третьяков П. Н. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура. СА. 1960. № 1. С. 36–46.

55. Шафарик П. И. Славянские древности. Москва, 1848. Т. 2. Кн. 3.

REFERENCES

1. *Archeology of Belarus*: In 4 volumes. *Iron Age and Early Middle Ages*. (1999). Minsk, Vol. 2. [in Bel.]
2. *Archeology of the Ukrainian SSR*. (1986). In 3 volumes. Kyiv, Vol. 2, 591 p. [in Ukr.]
3. BARAN, V. (2000). Slavs in the VIII-IX Centuries. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 3, pp. 61–104. [in Ukr.]
4. BEREZANSKAIA, S. (1976). Lebedov Culture of the Bronze Age in Forest-Steppe Ukraine. *Eneolithic and Bronze Age of Ukraine*. Kyiv, pp. 190–221. [in Ukr.]
5. BEREZANSKAIA, S. (1988). About the Ethnic Affiliation of the Chernoles Culture. *Proceedings of the V International Congress of Slavic Archaeologists*. 18-25 Sept 1985. Kyiv, Vol. 4, pp. 14-15. [in Ukr.]
6. BESSONOVA, S. (1998). Culture of the Population of the Northern Black Sea Region during the Scythian Era. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 2, pp. 128–153. [in Ukr.]
7. BESSONOVA, S. (1998). Population of the Forest-Steppe Strip of the Northern Black Sea Coast. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 2, pp. 81–107. [in Ukr.]
8. BRAUN, F. (1899). *Searches in the Area of Gothic-Slavic Relations*. St. Petersburg. [in Rus.]
9. TRACHUK, O., comp., (2007). *From Trypil Culture to Modern Times*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
10. HERODOTUS (2007). *History*. Translation and Notes by Stratanovskiy A. Moscow, 696 p. [in Rus.]
11. GAUTHIER, Yu. (1930). *The Iron Age in Eastern Europe*. Moscow, 1930. [in Rus.]
12. HRAKOV, B. (1954). Kamianka Settlement on the Dnieper. *MIA (Materials and Researches in. Archaeology)*, № 36, 237 p. [in Rus.]
13. HRAKOV, B. (1977). *Early Iron Age (Cultures of Western and South-Eastern Europe)*. Moscow, 232 p. [in Rus.]
14. DANYLENKO, V. (1974). *Eneolithic of Ukraine*. Kyiv, 175 p. [in Ukr.]
15. DROBUSHEVSKYI, A. (2016). Zaru-byntsi Culture of the Belarusian Subdnipro region. *Slavs on the Territory of Belarus in the Pre-National Period*. Minsk, Book 1, pp. 38-136. [in Bel.]
16. EHOREICHENKO, A. (1996). *Ancient Settlements of Belarusian Polesia (VII–VI Centuries BC – II Centuries AD)*. Minsk. [in Bel.]
17. EHOREICHENKO, A. (1999). Zaru-byntsi Culture. *Archeology of Belarus*. Minsk, Vol 2. [in Bel.]
18. ZHAROV, G., SHEKUN, A. (1991) On the Question of the South-Eastern Border of the Area of Milograd Monuments. *Gomel Region: Archeology, History, Monuments*. Gomel, pp. 19-22. [in Bel.]
19. ZHAROV, G. On the Question of the South-Eastern Border of Milograd culture. *Archaeological Antiquities of Podesenja*. Chernihiv, pp. 45-50. [in Ukr.]
20. ZABELIN, I. (1908). *History of Russian Life since Ancient Times*. Moscow, Ch. I. [in Rus.]
21. ILINSKAIA, V., TERENOZHKNY, A. (1986). Scythia. *Archeology of the Ukrainian SSR*. In 3 volumes. Kyiv, Vol. 2, pp. 43-134. [in Ukr.]
22. KASPAROVA, K., MACHYNSKYI D., SHCHUKYN, M., rev. by POBOL, L. (1976). *Slavic Antiquities of Belarus*. SA (Soviet Archeology). Minsk. №4. pp. 241–253. [in Rus.]
23. KOVPANENKO, G., BESSONOVA, S., SKORYI, S. (1989). *Monuments of the Scythian Era of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank (Kyiv-Cherkassy region)*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
24. LASHANKOU, M. (1999). *Archeological Monuments of Milograd Culture*. *Archeology of Belarus*. In 4 volumes. Minsk, Vol. 2., pp. 29-39. [in Bel.]
25. LYSENKO, S. (2016) The Bronze Age is the Early Iron Age. *Primitive Archeology of Lower Podessenia*. Kyiv, pp. 138–216. [in Ukr.]
26. MAKSIMOV, E., PETROVSKAIA, E. (2008). *Antiquities of the Scythian period of the Kiev Dnieper Lands*. Poltava, 126 p. [in Ukr.]
27. MARZALIUK, I. (2016). Basic issues of the Slavic Ethnogenesis in the Works of

- L. Pobol. *Slavs on the Territory of Belarus in the Pre-National Period*. Minsk, Book. 1. pp. 20–37. [in Bel.]
28. MASHTAKOV, P. (1913). *List of Rivers of the Dnieper Basin*. St. Petersburg, 292 p. [in Rus.]
29. MELNYKOVSKAIA, O. (1967). *Tribes of Southern Belarus in the Early Iron Age*. Moscow, 196 p. [in Rus.]
30. MITROFANOV, A., (1986). SA (*Soviet Archeology*). No. 1. pp. 286–293. Review of *Archaeological Monuments of Belarus. Iron Age*. Minsk. [in Bel.]
31. MOZOLEVSKIY, B. (2013). *Ethnic Geography of Scythia*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
32. NIEDERLE, L. (1956). *Slavic Antiquities*. Moscow, 451 p. [in Rus.]
33. OSTROVERKHOV, A. (1981). Olvia and Trade Routes of Scythia. *Antiquities of the North-Western Black Sea Region*. Kyiv, pp. 84–94. [in Ukr.]
34. OKHRIMENKO, G. (2004). *Population of Volyn in Prehistoric Times (Development of the Material and Spiritual Culture)*. Lutsk. [in Ukr.]
35. *Primitive Archeology of Lower Podessenia*. (2016). Kyiv-Nizhyn, 344 p. [in Ukr.]
36. PETRASHENKO, V., KOZIUBA, V. (1999). *Coast of the Kaniv Reservoir*. Kyiv, 330 p. [in Ukr.]
37. PETRENKO, V. (1961). Culture of the Tribes of the Right-Bank Middle Dnieper Region in the IV–III Centuries BC. *MIA (Materials and Researches in Archaeology)* № 96, pp. 53–102. [in Rus.]
38. PETRENKO, V. (1967). *The Right Bank of the Middle Dnieper in the V–III Centuries BC*. Moscow, 180 p. [in Rus.]
39. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of the Slavs*. Kyiv, 214 p. [in Ukr.]
40. POBOL, L. (1983). *Archaeological Monuments of Belarus: the Iron Age*. Minsk, 456 p. [in Bel.]
41. POBOL, L. (1990). Indo-European Features in the Archaeological Cultures Antiquities of Belarus in the Iron Age. *VI International Congress of Slavic Archaeology*. Abstracts of Reports. Moscow, pp. 68–71. [in Rus.]
42. POBOL, L. (1974). *Slavic Antiquities of Belarus*. Minsk, 232 p. [in Br.]
43. POGODIN, A. (1902). To the question of Herodotus' Nevres. *Izvestiya Otdeleniya Russkoho Yazika i Slovesnosti Imperatorskoi AN* (News of the Department of Russian Language and Language Arts of the Academy of Sciences) Vol. 7, Book. 4. [in Rus.]
44. RASSADZIN, S. (1999). Territory and Variants of Culture. *Archeology of Belarus*. In 4 volumes. Minsk, Vol. 2, pp. 39–46. [in Bel.]
45. RYBAKOV, B. (1979) *Herodotus' Scythia*. Moscow, 247 p. [in Rus.]
46. SEDOV, V. (1976) Early Period of Slavic Ethnogenesis. *Questions of Ethnogenesis and Ethnic History of the Slavs and East Germans*. Moscow, pp. 83–85. [in Rus.]
47. STRYZHAK, O. (1988). *Ethnonymy of Herodotus' Scythia*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
48. TYMOSHCHUK, B. (1990). *Eastern Slavic Community in the VI–X Centuries AD*. Moscow, 185 p. [in Rus.]
49. TRACHUK, O. (2017). *Iron Production in the Social and Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (the Second Half of the V–X centuries)*. Lviv, 20 p. [in Ukr.]
50. TRACHUK, O. (2017). Tribal Nests of Scythian Farmers' Settlements of the Left-Bank Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). No. 2, pp. 32–61. [in Ukr.]
51. TRACHUK, O. (2017). *Black Metallurgy in the Social and Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (the Second Half of the 5th–10th Centuries)*. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]
52. TRACHUK, O. (2009). Iron among the Veneds, Ants and Slavins. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). No. 2, pp. 235–240. [in Ukr.]
53. TRACHUK, O. (2016). *Family and Clan System among the Eastern Slavs. Scientific Notes on the Ukrainian history*. Pereyaslav-Khmelnytskyi, No. 39, pp. 3–11. [in Ukr.]
54. TRETIAKOV, P. (1960). Local Groups of Upper Dnieper Settlements and Zarubinsk Culture. SA (*Soviet Archeology*). № 1, pp. 36–46. [in Rus.]
55. SHAFARYK, P. (1848). *Slavic Antiquities*. Moscow, Vol. 2, Book. 3. [in Rus.]

During the Scythian period, a civilizational breakdown took place in Rome and Athens – a change from the natural tribal system to the imperial-oligarchic one. In Eastern Europe during these ages and before the emergence of Kyivan Rus, Slavic tribes continued to live in a tribal system. In this work, we aim to prove the tribal structure of the Slavs by locating the nests of the ancestral settlements of the Slavic tribes of the Herodotus' Neurs and Scythian farmers in the basins of the Dnieper, Prypiat, and Desna rivers on the modern maps at a scale of 1:250,000. Analogous mapping of the nests of Scythian farmers' tribal settlements of the Left Bank of Ukraine was published in the previous issue of the Ukrainoznavstvo journal. These and further similar studies will reveal the characteristic features of the ethnogenesis of Ukrainian Slavs from the annalistic tribes of Kyivan Rus to the Iron, Bronze, and Copper Ages.

Key words: Slavs; tribal nests of settlements; Scythian plowmen; Neurs; Herodotus; Nestor; Ukraine; Belarus.

Стаття, яка пропонується, є продовженням дослідження племінної структури слов'ян Східної Європи VII–III ст. до н. е., розпочатого картографуванням гнізд поселень скіфів-землеробів Лівобережної України (Українознавство. 2022. № 2. С. 32–61). У цій частині публікації ми розглядаємо можливий варіант локалізації гнізд поселень племен скіфів-орачів Середнього і неврів Верхнього Подніпров'я та складання відповідних карт.

Дослідження племінної структури неврів милоградської культури та скіфів-орачів підгірцівської культури виконується шляхом розташування їхніх поселень на сучасних картах України масштабу 1:250 000 та картах масштабу 1:850 000 для Білорусі в басейнах річок Дніпра, Прип'яті і Десни. Матеріал статті викладено в двох частинах, перша стосується племен неврів, друга – скіфів-орачів.

Вивчення відповідності карт племен скіфів-орачів Правобережної України, неврів Північної України і Білорусі з трьома картами Б. Рибаківа праслов'янських племен тшинецько-комарівської культури XV–XIII ст. до н. е., ранньопшеворської і зарубинецької культур III ст. до н. е. – II ст. н. е., а також

склавинів празько-корчацької та антів пеньківської культур продовжуємо в цьому дослідженні. Тотожність карт Лісостепової України, між кінцевими хронологічними рубежами яких понад дві тисячі років, – важлива дороговказна нитка в пошуках того географічного плацдарму, на якому розвивалася історія слов'янства [45, с. 219–220; 50, с. 52–53, рис. 23–25].

Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Племена неврів та їх сусіди

Чорноліська культура слов'ян повністю місцева, своїм походженням зобов'язана подальшому еволюційному розвитку білогрудівської культури, яка, в свою чергу, генетично пов'язана з тшинецькою, підкреслює С. Березанська. У результаті подальшого розвитку чорноліська культура переростає в лісостепову культуру скіфського часу [5, с. 14–15] слов'янських племен – скіфів-орачів, скіфів-землеробів та неврів [45, с. 133–138, 189].

Вітчизняні дослідники на підставі аналізу писемних джерел локалізують слов'янські племена неврів в основному

в тих областях, де відкриті пам'ятки милоградської культури – на всій її території або в південних районах, де поширені тільки ранні милоградські пам'ятки (Ф. Браун, І. Забелін, Ю. Готьє, Л. Нідерле [8, с. 69, 82–83; 20, с. 220–221, 341; 11, карта; 32, с. 31, 130], П. Третьяков, О. Тереножкін, К. Мошинський та ін.). Деякі дослідники включають в територію Невриди також області, розташовані на захід від милоградської культури. Більшість польських вчених вважає ці області вихідними в культурі неврів (Л. Козловський, Ю. Костшевський, К. Яжджевський, Т. Лер-Сплавінській та ін.).

Б. Граков, як і В. Хвойка, розміщує неврів у Правобережному Придніпров'ї [13, с. 160]. Територія поширення племен милоградської культури, єдність її з пам'ятками Волині та Південної Білорусі, зв'язок витоків культури з південно-західними і південними районами дали можливість О. Мельниківській висловити думку про історичну назву племен, що залишили пам'ятки милоградської культури, – неври, яких вона слушно вважає за «загальноновизнаних... предків слов'ян» [29, с. 169, 175].

На ранніх етапах, відзначає Б. Граков, племена неврів милоградської культури Волині межують з пізньолужицькими і висоцькими племенами. Перші займають верхів'я Прип'яті й доходять до Горині. Пізньою датою їх є V ст. до н. е. Приблизно в цей же час закінчують своє існування і пам'ятки висоцької культури, що займають невелику ділянку на вододілі Західного і Південного Бугу і правих приток Прип'яті до верхів'їв Дністра на півдні; тут вони мешкають до середини VI ст. до н. е. Пізніше ці області на заході займають племена поморської,

пшеворської і зарубинецької культур, а на півдні – племена культур скіфського лісостепу. Зв'язки неврів із племенами зазначених культур відчуваються як на ранніх, так і на пізніх етапах їх розвитку [29, с. 152].

Переважає більшість дослідників, на думку О. Стрижака, вбачала в неврах праслов'ян, пов'язуючи неврів з Нурською землею та з гідронімією на Нур- і називаючи їх «нурами», «нурянами» тощо. Чи не найсерйознішу спробу обґрунтувати «слов'янство» цих племен зробив визначний дослідник слов'янської старовини П. Шафарик. У цьому його підтримував О. Погодін, який називав неврів ще «нурев'янами», тобто мешканцями Нурської землі [47, с. 63–64; 55, с. 222; 43, с. 346]. Геродот говорить про Невриду та її межі дуже сучасно: річка Тіра (Дністер) «тече з півночі і бере свій початок з великого озера, яке служить кордоном між Скіфією і Невридою» (§ 51). Милоградську культуру, зауважує Б. Рибаків, дослідники переконливо пов'язують з Невридою [45, с. 30–31; 10, с. 251; 29, с. 169–176].

На Правобережжі Дніпра неври, на погляд С. Бессонової, склали значний масив (милоградська культура), вони іще за доби бронзи жили на північ від скіфів-орачів у Поліссі. За ними (пише Геродот) простягалась «безлюдна земля», очевидно, прип'ятські болота [7, с. 84; 10, с. 241]. Схема генетичних зв'язків слов'янських племен (скіфів-орачів – підгірцівської культури) раннього залізного віку з етнічним розвитком пізньої бронзи, що характеризувалася В. Даниленком таким чином: «Можна вважати найбільш вірогідний генетичний зв'язок підгірцівської культури з місцевою культурою кінця пізньої бронзи і раннього

заліза, в VIII–VII ст. до н. е., що поширювався принаймні до рубежу р. Рось. В даний час ця культура виявлена в двох варіантах: у більш давньому – лебедівському і більш пізньому – бобринському, який відноситься до самого початку залізного віку. Обидва ці варіанти, мабуть, також беруть свій початок від місцевої культури пізньої і середньої бронзи, яка є східним аналогом... тшинецької культури Середньої Європи. Тут же була зроблена спроба виділити пізнішу ланку зарубинецької культури, синхронну черняхівській» [14, с. 174].

С. Рассадін також вважає, що племена милоградської культури епохи раннього заліза беруть свій початок від племен лебедівської культури пізньої бронзи. Таким чином, милоградський ареал повинен був скластися на базі лебедівського. А основний район поширення лебедівських старожитностей знаходиться на Київщині і Чернігівщині [44, с. 41; 4, с. 190].

Різномасштабність північних і південних пам'яток у басейні Прип'яті привело О. Мельниківську «до важливого висновку – про внутрішні пересування населення, відображенням яких і є картина, зафіксована... на археологічних матеріалах... за наявними поки даними, основні матеріали з милоградсько-підгірцівських пам'яток на південь від Прип'яті датуються по V–IV ст. до н. е. Милоградські пам'ятки Південної Білорусії відомі тут саме з того часу, коли зникають близькі або зовсім аналогічні їм пам'ятки Східної Волині (в основному VI ст. до н. е.). Білоруські пам'ятки милоградської культури, як правило, виникають відразу як укріплені поселення» [29, с. 167].

Уже в VI ст. до н. е. під натиском степняків відбувається пересування

неврів на північ, в лісову зону, що можна пов'язувати з пересуваннями скіфів під час походу Дарія. Цей процес триває і в наступні століття. Відбувається поневолення неврів і проникнення скіфів на північ від Прип'яті [29, с. 168–169; 37, с. 57]. Якщо виходити із сучасної східноєвропейської гідрогеографічної мережі, то Геродотова Неврида була досить значною країною. Обмежена на півночі «безлюдною» землею, вона була розташована на заході – десь біля витоків Дністра й Прип'яті, йдучи на схід уздовж її течії до Дніпра [47, с. 59–60].

Племена неврів (VIII–II ст. до н. е.), на погляд Б. Рибаківа, були поширені на Волинському Поліссі, Волинській височині та півдні Білорусі [45, с. 145–146], за обрядом кремації належали до хліборобів та займались скотарством. За формою посуду, наявністю рогатих пряслиць та іншими ознаками милоградська культура неврів близька до праслов'янських племен тшинецько-комарівської культури [34, с. 24–25].

З праслов'янами дослідники отожднюють племена неврів-милоградців, які, вийшовши з комарівсько-тшинецької культури (XVI–XII ст. до н. е.) Північної України (лебедівського типу), завершують своє існування II ст. до н. е. При цьому їхні нащадки стають компонентом відповідних літописних племен Полісся й Наддніпрянщини (на півночі територію поширення милоградської культури обмежували лінією: Слуцьк – Бобруйськ – Бихов – Славгород – Новозибков, на півдні – межею лісу й лісостепу, охоплюючи відповідні території Волині, Київщини, Чернігівщини) [47, с. 63; 29, с. 173–186].

На основі археологічних даних поселень та знахідок милоградської культури

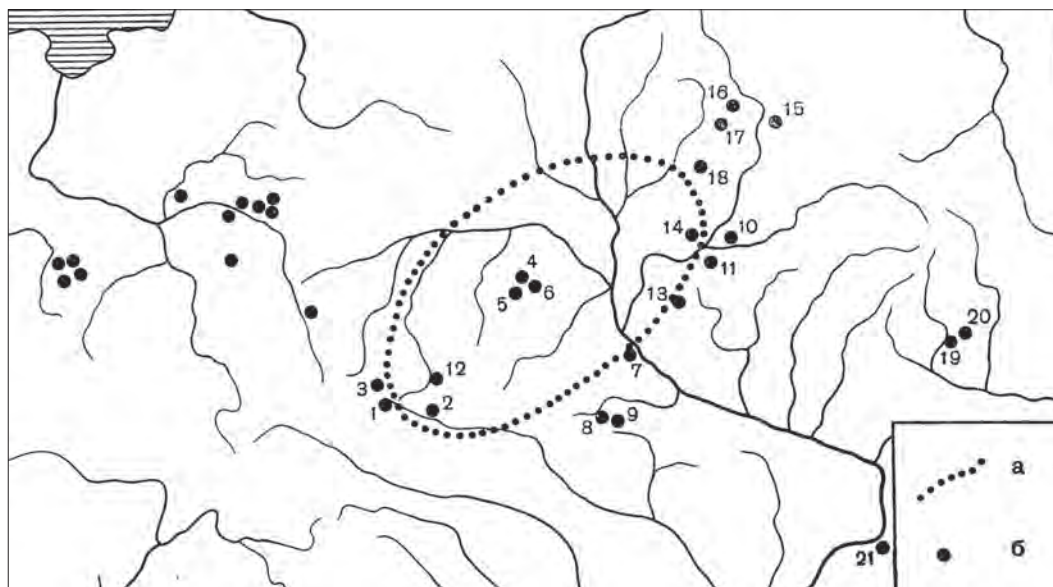

Рис. 1. Карта розташування племен неврів [29, рис. 65; 45, с. 161, карта; 1, мал.11].
а - схематичні кордони неврів милоградської культури;
б - гідроніми і топоніми, що пов'язані з етнонімом «неври»

Білорусі, України та суміжних областей, а також атласу гідронімів Подніпров'я О. Мельниківська складала карту гідронімів і топонімів, пов'язаних з етнонімом «неври» (Рис. 1). Велика частина гідронімів на карті розташована по краях милоградської території, поблизу її кордонів. Таке положення, на погляд дослідниці, закономірне, воно не раз зазначалося мовознавцями у характеристиці топонімії інших територій [29, с. 175, рис. 65; 28]. Цій карті неврів О. Мельниківської відповідають карти пам'яток неврів Б. Рибаківа (1979) [45, с. 161, карта] та білоруських дослідників (1999) [1, мал. 11].

Гнізда поселень неврів Верхнього Подніпров'я, Подесення та Погориння

За останню чверть сторіччя близько півтора десятка пам'яток неврів підгірцевської групи милоградської культури, зауважує С. Лисенко, «було зафіксовано

на південь, південний захід та захід від Києва у басейнах річок Віта, Стugna, Ірпінська та Рось» [25, с. 155]. Милоградська археологічна культура свою назву отримала за однією з пам'яток – городищем біля с. Милогради в Речицькому районі Білорусі, першим дослідником якого був Ю. Кухаренко. Ним же запропонована і назва. Споріднені старожитності в Україні називають підгірцівськими або милоградсько-підгірцівськими, підкреслюючи їх культурну єдність з білоруськими пам'ятками [29, с. 17–18].

О. Єгорейченко в 1982 р. розширив на північ милоградський ареал, який обіймав також і Середню Білорусь [16, с. 66]. Л. Поболь у 1983 р. до території цієї культури включав весь басейн р. Березини і значну частину Понемання аж до білорусько-литовського прикордоння і дніпро-двінського вододілу [40, карта 1].

Виникнення слов'янських городищ пов'язано з певним рівнем розвитку

продуктивних сил і виробничих відносин місцевих племен. Ці відносини, на погляд Л. Поболя, зачіпали кожну родову громаду. Городища були родоплеменними центрами економічного та культурного життя. Вони, очевидно, виконували й релігійну функцію. Безпосередньо на їх територіях або біля городищ здійснювалися племенні обряди [40, с. 3]. Більшість городищ неврів Верхнього Подніпров'я, відзначає А. Дробушевський, групуються в гнізда, які складаються з двох і більше поселень на кожні 50 км². Гніздове розміщення поселень і городищ епохи заліза, на думку дослідника, «є типовим для більшості регіонів лісової смуги Східної Європи» [16, с. 41].

Городища та поселення неврів милоградської культури знаходяться на невеликій відстані одне від одного (гніздами): від 3–5 до 10–15 км. Тоді як на більшій частині території вони розташовуються на значній відстані – до 25 км. О. Мельниківська дійшла висновку, що селища при городищах утворювали єдиний господарсько-економічний комплекс [24, с. 35, рис. 11; 29, с. 22]. Тому на основі археологічних даних необхідною умовою вивчення соціально-економічних функцій того чи іншого поселення, слушно зауважує Б. Тимощук, «є визначення місця поселення в складі мікроорганізму – гнізда-громади, його відношення до громадського чи феодалного центру» [48, с. 14].

У Білорусі до теперішнього часу, відзначає Л. Поболь, збереглися мисові, болотні, острівні та пагорбні городища в кількості близько двох тисяч, які здебільшого були адміністративно-релігійними центрами родів та племен, у разі потреби – місцями захисту від ворога. Вони розташовувалися в басейнах

Рис. 2. Гнізда №1-10 неврів милоградської культури Верхнього Подніпров'я
■ - городище; ● - поселення

певних річок. У межах таких територій під час археологічних досліджень культур – милоградської, ранньої і пізньої зарубинецької та праської – виявлені місця поселень племен зі своїми кладовищами. Родоплеменними центрами для

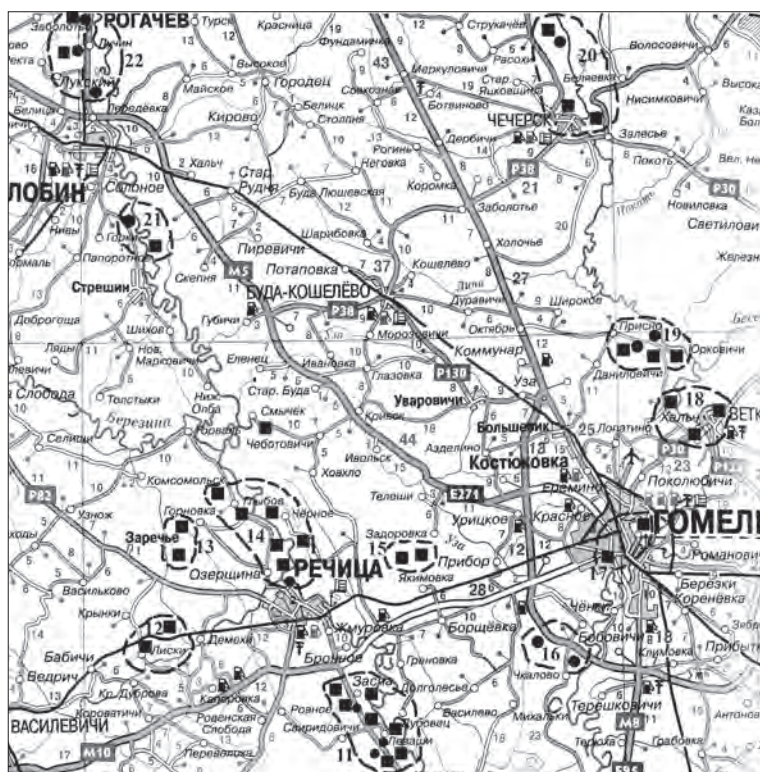

Рис. 3. Гнізда №11-22 неврів милоградської культури

Рис. 4. Гнізда № 23-28 неврів милоградської культури в басейні Прип'яті

всіх перерахованих культур були городища в Чапліні, Горошкові, Милоградах, Щаткові, Дмитровицях, у Турівському межиріччі Прип'яті-Ствіги і багато інших [41, с. 69].

У дослідженні племінної структури неврів ми опиралися на праці білоруських археологів, і особливо Л. Поболя, який разом із колегами зібрав і систематизував по районах і областях поселення і городища ранніх слов'ян Білоруського Подніпров'я (1971, 1973, 1974), але був «зарецензований»

представниками петербурзької школи – М. Щукіним, К. Каспаровою, Д. Мачинським [27, с. 29–30; 22, с. 252] і А. Митрофановим (1986) [30, с. 286–293]. У 2016 р. була спроба білоруських науковців реабілітації спадщини Л. Поболя [27, с. 20–37], яка досі не дала результатів. На жаль, його фундаментальні праці, узагальнення та систематизація пам'яток слов'ян доби заліза Білорусі понад 30 років були замовчувані археологами петербурзької, московської шкіл та окремими представниками київської, що привело історичну науку в дослідженні східного слов'янства до значних втрат.

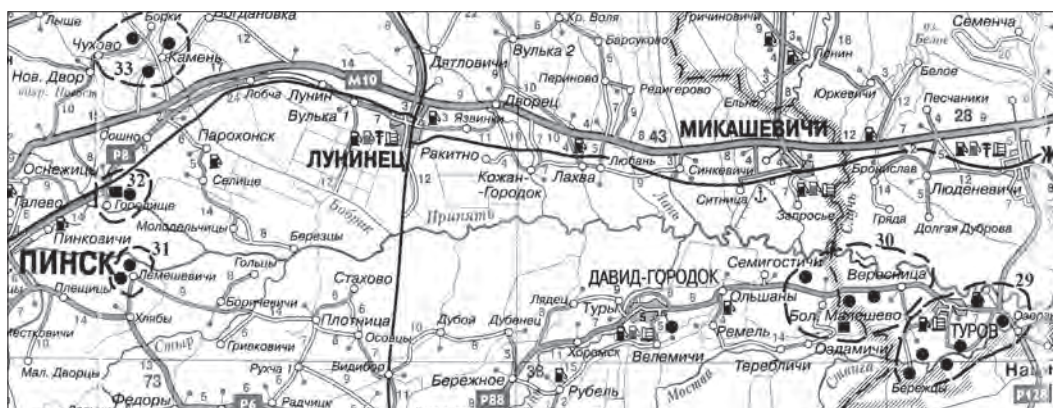

Рис. 5. Гнізда № 29-33 неврів милоградської культури в басейні Прип'яті

Рис. 6. Гнізда № 34-37 неврів милоградської культури

Рис. 7. Гнізда № 38-40 неврів милоградської культури

Пам'ятки неврів милоградської культури на теренах Білорусі в збірнику (1983) Л. Поболем зафіксовані на 297 об'єктах, з них на 141 городищі, 22 селища поряд із городищами і на 110 селищах. Вони нанесені на детальні карти [40, с. 11–12, рис. 1; 47.1, 2; 48 (карти)], що дало можливість нам продовжити

картографування гнізд поселень слов'янських племен неврів у Верхньому Подніпров'ї.

Продовжуючи розпочате в попередній статті дослідження племінної структури слов'ян VII–III ст. до н. е., в першій половині статті на Рис. 2–8 приводимо гнізда поселень неврів на теренах

Рис. 8. Гнізда № 41-45 неврів
милоградської культури в басейні Березини

Білорусі, які виділені штриховою лінією та пронумеровані на фрагментах карт масштабу 1:850 000.

Зібрана нами інформація про племінні гнізда неврів Гомельської, Мінської, Могилівської і Брестської областей зведена в Таблицю 1, де вказані населений пункт і район, річка біля розташування пам'ятки, її тип (поселення, городище) та джерело інформації.

Проаналізувавши розташування поселень неврів-милоградівців у 45 племінних гніздах, у тому числі в басейнах рік: Верхнього Дніпра – 20, Прип'яті – 11, Сожу – 9 і Березини – 5, можемо відзначити, що, незважаючи на залежність від завойовників – кочових скіфів (яким, очевидно, сплачували данину), племена неврів зберігали родоплемінний лад [53, с. 3–11] і його структуру.

Поселення неврів милоградської культури також виявлені на обох берегах нижньої Десни. Очевидно, поселення були родовими утвореннями неврів, структурованих у гнізда поселень споріднених племен. 7 гнізд поселень племен

неврів нами локалізовано на лівобережжі Десни в Броварському районі Київщини біля сіл: Погреби, Троєщина, Зазим'я, Рожни, Літки, Соболівка, Літочки [35, с. 256–279, № 99–128, 132–138, 142–143, 149] (Рис. 9, 50–56, табл. 2). 5 племінних гнізд поселень локалізовано на правому березі Десни у Вишгородському районі біля сіл: Хотянівка, Новосілки, Жукин, Боденьки, Сувид (Рис. 9, 57–61, табл. 2).

Нижче місця припливу до лівого берега Десни р. Остер локалізовано Остерське гніз-

до із шести поселень, розташованих біля м. Остер (ур. Цегельня і Красна Гірка), біля с. Поліське (Поліське I ур. Савкин Куток; Поліське II урочище Вовча Гора; Поліське IV) та Береміцьке IV [35, с. 226–231, 236–237, № 12–15, 22–26, 53, 56, 57] (Рис. 9, 64, табл. 2).

Друге гніздо поселень неврів милоградської культури, на наш погляд, розташоване у цьому ж районі на лівобережній заплаві Десни навколо с. Євминка (Євминка I, урочища: Село і Гнилуша). Третє племінне гніздо локалізоване біля с. Крехаїв трохи південніше Євминки. До гнізда, очевидно, входили поселення Крехаїв I, II, IV та розташовані в урочищах: Булавка, Чернече, Бовтень [35, с. 249–255, № 83, 87, 88, 91, 92, 94, 97, 98] (Рис. 9, 63, табл. 2).

У Нижньому Подесенні до одного із гнізд милоградської культури за топографією може бути віднесене городище, що розташоване біля с. Літочки на мису серед заболоченої низини, відоме як «Городище Крехаївське» [25, с. 155] (Рис. 9, 62, табл. 2).

У Бориспільському районі в поймі лівого берега Дніпра нами локалізовано два гнізда поселень неврів – Гнідинське (3 поселення) та Вишенківське – 5 поселень [9, с. 251, рис. 7, табл. 1. 15–17] (Рис. 10, табл. 2. 3, 4)

Значним за розмірами городищем кінця VI–V ст. до н. е. є Велике Ходосівське – понад 400 га. Судячи з його розмірів і поряд розташованих поселень, дослідники припускають, що, «швидше за все, воно було міжплеменним центром давнього населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя» [23, с. 21,

Рис. 10. Гнізда поселень неврів Гнідинське (8-10) і Вишеньківське (11-15)

Рис. 11. Гнізда поселень неврів:
Гвоздівське (20-21),
Рославицьке (22-23),
Маршалівське (24-26),
Іванковицьке (27-29),
Кременіщівське (30-33),
Ходосівське (34-35),
Білогородське (37-38),
Тарасівське (39-41),
Віта Поштова (42-43).
Городища:
Велике Ходосівське,
Мале Ходосівське (36),
Хотівське, Віта Поштова

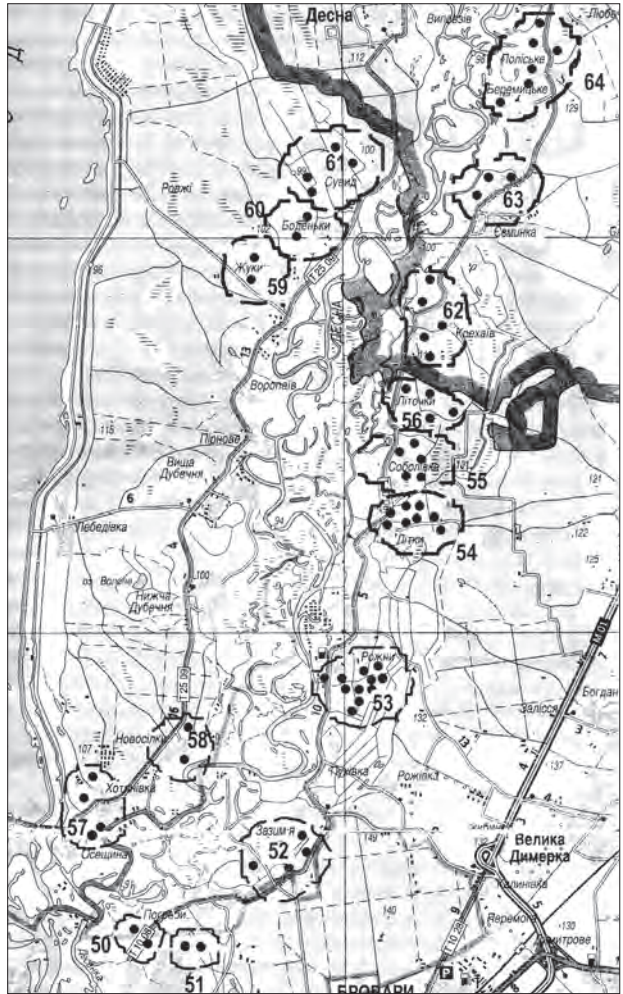

Рис. 9. Гнізда поселень племен неврів милоградської культури Подесення

Рис. 12. Гніздо поселень неврів Гостомельське (5-7)

Рис. 13. Гніздо городищ неврів Розважівське (8-9)

рис. 2,4]. Припущення, на нашу думку, є дуже слушним, і ми в цьому пересвідчилися, коли на картах масштабу 1:250 000 (1 см – 2,5 км) у Києво-Святошинському та Васильківському районах Київщини навколо Великого Ходосівського городища локалізували 9 гнізд поселень племен неврів. Племінних гнізд, які склалися із двох поселень, зафіксовано 5 (Гвоздівське, Рославицьке, Ходосівське, Білогородське, Віта Поштова); гнізд, до яких входило по три поселення, – 3 (Мархалівське, Іванковицьке, Тарасівське) і одне гніздо, яке розміщувалось на території самого городища і складалось із 4-х поселень. Очевидно, з племінним центром взаємодіяли Хотівське та Малі

Ходосівське городища (Рис.11, табл. 2. 6–14).

На р. Ірпін у Києво-Святошинському районі локалізоване ще одне племінне гніздо поселень неврів – Гостомельське, до якого входило 3 поселення [26, с. 60–62; 9, с. 225, 229] (Рис. 12, табл. 2. 47).

Два гнізда неврів локалізовано на півночі Київщини: в Іванківському р-ні Розважівське складалося із 2-х поселень (Рис. 13, табл. 2. 48) і в Чорнобильському р-ні – Річицьке (2 поселення) [26, с. 62–63] (Рис. 14, табл. 2. 49).

Волинь – північна околиця Лісостепу і південна частина Полісся у межах Волинської, Рівненської, Житомирської

Рис. 14. Гніздо городищ неврів Річицьке (10-11)

та Хмельницької областей – залишалася в основному поза безпосереднім впливом скіфської культури. Після кризи VIII–VII ст. до н. е. (наслідки кіммерійської експансії) вона залишалася відірваною від центрів Східної та Середньої Європи. Ріка Горинь була кордоном, що поділяв зони впливу східних та західних культур. На схід від нього була зона впливу скіфської культури, її дальня периферія. На захід від Горині простягалася зона

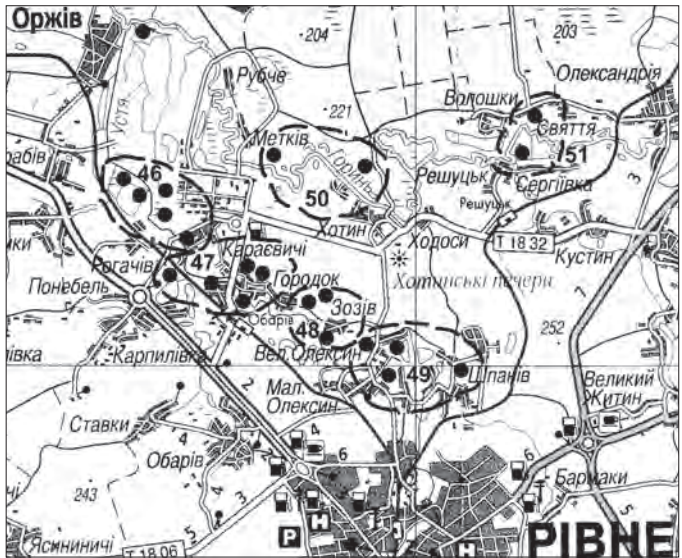

Рис. 15. Гнізда № 46-51 поселень милоградської культури на річках Горинь і Устя

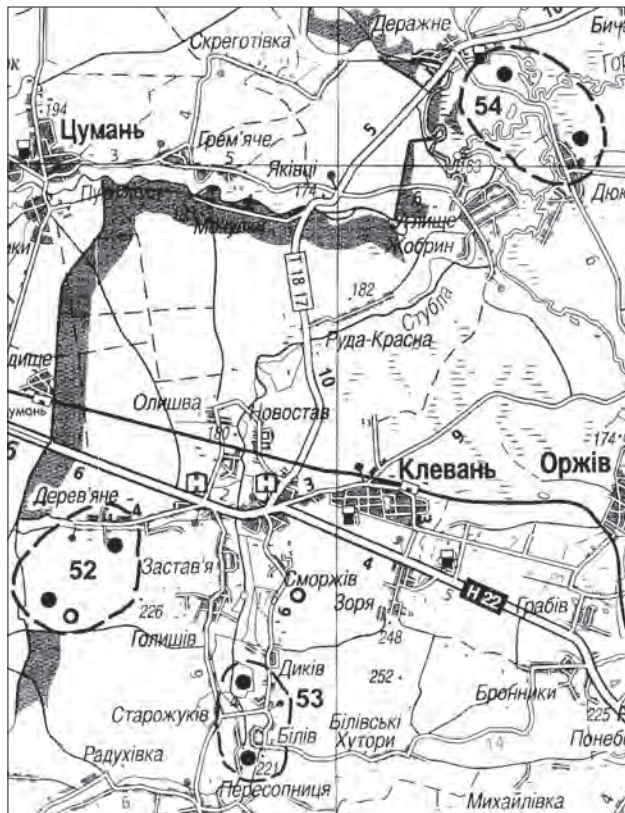

Рис. 16. Гнізда поселень № 52-54 милоградської та моголянської культур на річках Горинь і Стубла
 ● - п - пос. милоградської культури;
 ○ - с - селище моголянської культури

Рис. 17. Гніздо №55 поселень милоградської культури на р. Горинь

впливу західних культур, що тяжіли до Балтійського регіону [7, с. 93–94; 21, с. 113; 46, с. 83–85]. У верхів'ях Горині нами локалізовано 16 племінних гнізд поселень неврів (Рис. 22А, табл. 1. 46–62), у т. ч. 6 біля м. Рівне на річках Горинь і Устя (Рис. 15,

Рис. 20. Гніздо №62 поселень милоградської та могилянської культур на р. Горинь

Рис. 21. Гнізда № 65-68 поселень племен неврів милоградської культури у пониззі р. Крюків, припливу р. Снов

кладовища. Поселення знаходяться як на високих піщаних пагорбах в оточенні боліт, так і на високих дюнах. Особливістю цих поселень є те, що вони розташовуються поблизу болотних городищ, утворюючи гніздо поселень на відстані 2–4 км від них. В окремих місцях по обидва боки невеликих річок поселення розташовуються досить щільно. Так, на площі 16 кв. км на 10 км відрізьку річки Крюків у Городницькому районі археологами виявлено 12 поселень, які розташовані одне від одного на відстані 5–6 км.

Розміри їх складають від 1 до 5 га [19, с. 45–50; 18, с. 19–22]. На даному етапі на узбережжі р. Крюків нами локалізовано 4 гнізда поселень неврів. Одне з них Дібрівне виявлене біля с. Дібрівне і складалося із трьох поселень (Дамба – 1, Печери та Крюкове). Смичинське гніздо розташоване на пра-

вому березі р. Крюків і складалося з двох поселень – Смичин – 3 та Мис. Третє гніздо – Крюківське – розташоване на лівому березі річки між селами Дібрівне та Лашуки. Воно складалося із чотирьох поселень (Синичина гора, Зарванщина, Гавань – 1,2). Четверте гніздо Лашукське – розташоване між селами Лашуки та Конотоп і складалося із трьох поселень (Груд, Варковщина та Коцюриха) [19, рис. 1] (Рис. 21, табл. 1.35–38).

У першій частині нашого дослідження неврів Верхнього Подніпров'я, Подесення (Снов) та Погориння локалізовано 68 племінних гнізд поселень (Рис. 22), в тому числі на теренах Білорусі – 45, на Волині – 16, на р. Снов (Чернігівщина) – 4. Нема сумніву, що поселень, городищ і гнізд поселень неврів було значно більше. Не всі вони розвідані і досліджені, крім того, перешкодою для їх систематизації стоїть авторське право на використання матеріалів архівів без згоди автора. Населені пункти розташування пам'яток, де були локалізовані гнізда поселень, зведені в Таблицю 1.

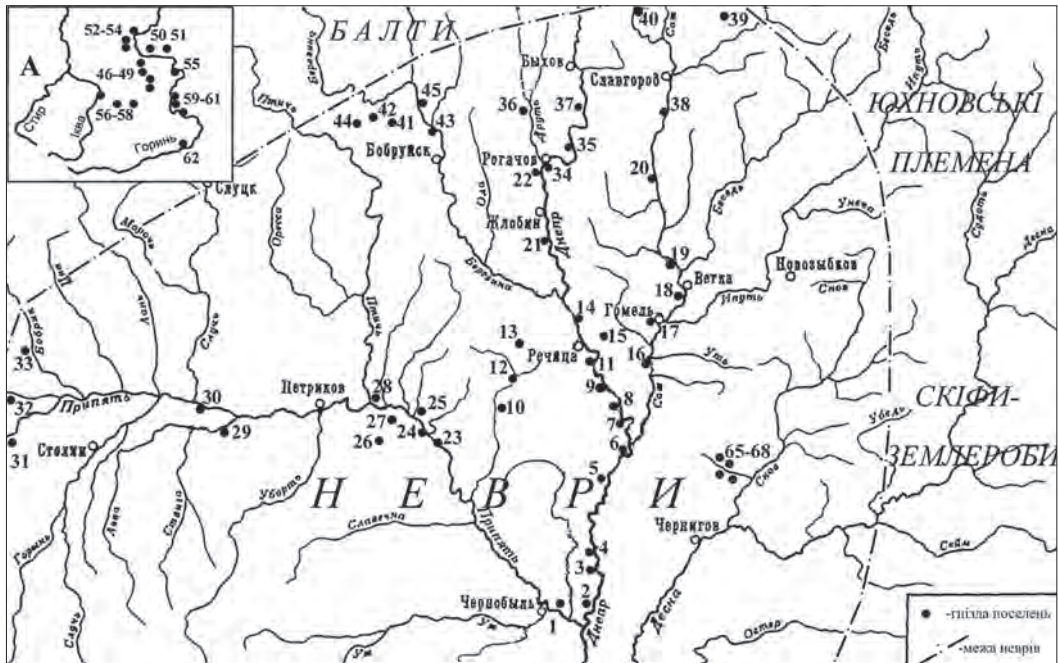

Рис. 22. Гнізда поселень неврів милоградської культури Верхнього Подніпров'я

Таблиця 1

Гнізда поселень неврів милоградської культури Білорусі та Волині.
VII – перша половина III ст. до н. е.

№ з/п	Місце розташування поселення	Тип	Район	Джерело	Річка	№ гнізда посел.	№ рис.
Гомельська обл.							
1	Гдень IV	п	Брагінський	[1, с.229, №23; 2, с.90]	Брагінка	1	2
2	Гдень V	п	Брагінський	[1, с.229, №24]	Брагінка		
3	Верхні Жари	п	Брагінський	[1, с.229, №14]	Дніпро	2	2
4	Верхні Жари	п	Брагінський	[1, с.229, №14]	Дніпро		
5	Капорінка	г	Брагінський	[1, с.228, №32(69)]	Брагінка	3	2
6	Стара Єлча	г	Брагінський	[1, с.232, №61(79)]	Дніпро		
7	Посудово	г	Брагінський	[1, с.231, №49(76)]	Несвіч		
8	Асаревичі	г	Брагінський	[1, с.228; 2, 90,91]	Дніпро	4	2
9	Ст. Храковичі	г	Брагінський	[1, с.232, №66(75)]	Дніпро		
10	Ст. Храковичі	г	Брагінський	[1, с.232, №66(80)]	Дніпро		
11	Вельє	п	Брагінський	[1, с.228, №13]	Дніпро		
12	Бивальки	г	Лоївський	[1, с.263, №475(1)]	Дніпро	5	2
13	Городок (Бивальки)	г	Лоївський	[1, с.264, №481(2)]	Дніпро		
14	Щітці	г	Лоївський	[1, с.267, №521(17)]	Дніпро		
15	Деражичі	п	Лоївський	[1, с.264, №484]	Дніпро		

16	Лоев	г	Лоївський	[1, с.265, №492(6)]	Дніпро	6	2
17	Лоев	г	Лоївський	[1, с.265, №492(7)]	Дніпро		
18	Мохов	г	Лоївський	[1, с.265, №495(8)]	Дніпро	7	2
19	Мохов II	г	Лоївський	[1, с.265, №496(9)]	Дніпро		
20	Городок Переделковський	г	Лоївський	[1, с.264, №483(3); 2, с. 90,91]	Дніпро	8	2
21	Чаплин	г	Лоївський	[1, с.267, №517(19)]	Дніпро		
22	Рудня Маримонова	г	Лоївський	[1, с.266, №506(13)]	Дніпро	9	2
23	Завужель	г	Річицький	[1, с.283, №728(36)]	Дніпро		
24	Холмеч	г	Річицький	[1, с.287, №777(60)]	Дніпро		
25	Волкошапка	г	Лоївський	[1, с.263, №479]	Дніпро		
26	Липняки	г	Лоївський	[1, с.264, №491(5)]	Дніпро	10	2
27	Ястребка	г	Лоївський	[1, с.267, №522(13)]	Дніпро		
28	Заспа	г	Річицький	[1, с.283, №730(37)]	Дніпро		
29	Колочин	г+п	Річицький	[1, с.283, №736(40)]	Дніпро	11	3
30	Колочин III	г+п	Річицький	[1, с.284, №738(41)]	Дніпро		
31	Красний Міст	г	Річицький	[1, с.284, №743(45)]	Дніпро		
32	Леваші	г+п	Річицький	[1, с.285, №745(46)]	Дніпро		
33	Луначарськ	г+п	Річицький	[1, с.285, №749(48)]	Дніпро		
34	Милоград I	г	Річицький	[1, с.285, №754(51)]	Дніпро	12	3
35	Безуєв	г	Річицький	[1, с.280, №693(20)]	Дніпро		
36	Лиски	г	Річицький	[1, с.285, №747]	Ведрич		
37	Володарськ	г	Річицький	[1, с.281, №705(26)]	Дніпро	13	3
38	Храбрый	г	Річицький	[1, с.288, №779(56)]	Дніпро		
39	Храбрый	г	Річицький	[1, с.288, №779(61)]	Дніпро		
40	Горошков	г	Річицький	[1, с.282, №719(33)]	Дніпро	14	3
41	Озерщина	г	Річицький	[1, с.286, №759(52)]	Дніпро		
42	Річиця	п	Річицький	[1, с.287, №766(48)]	Дніпро		
43	Глибов	г	Річицький	[1, с.281, №710(35)]	Дніпро		
44	Нагарськ	г	Річицький	[1, с.285, №749(48)]	Дніпро		
45	Черное	г	Річицький	[1, с.288, №780(62)]	Дніпро		
46	Борхов	г	Річицький	[1, с.280, №698(22)]	Дніпро	15	3
47	Борхов	г	Річицький	[1, с.281, №699(23)]	Дніпро		
48	Макеєвка	п	Гомельський	[1, с.242, №194(275)]	Уза	16	3
49	Нікольськ	п	Гомельський	[1, с.242, №195(276)]	Уза		
50	Гомель	г	Гомельський	[1, с.240, №172(266)]	Сож	17	3
51	Любни	г	Гомельський	[1, с.242, №192(267)]	Уза		
52	Ветка	г	Вітківський	[1, с.235, №100(313)]	Брагінка	18	3
53	Новоселки	г	Вітківський	[1, с.235, №110]	Сож		
54	Хальч	г	Вітківський	[1, с. 239, №149]	Сож		
55	Прісно I	г	Вітківський	[1, с.235, №116(321)]	Сож	19	3
56	Прісно II	г	Вітківський	[1, с.235, №117(322)]	Сож		
57	Прісно	п	Вітківський	[1, с.236, №120]	Сож		
58	Шерстин	п	Вітківський	[1, с.239, №156]	Сож		
59	Шепетовичі	г	Чечерський	[1, с.300, №925(346)]	Липа		

60	Ворновка I	г	Корм'янський	[1, с.258, №417(352)]	Сож	20	3
61	Ворновка II	п	Корм'янський	[1, с.258, №418(352)]	Сож		
62	Залесся	г	Чечерський	[1, с.298, №899(336)]	Сож		
63	Чечерськ	г	Чечерський	[1, с.300, №920(344)]	Чечера	21	3
64	Проскурки	п	Жлобінський	[1, с.253, №348]	Дніпро		
65	Проскурин	г	Жлобінський	[1, с.253, №347(235)]	Дніпро	22	3
66	Красна Горка	п	Жлобінський	[1, с.252, №338]	Дніпро		
67	Лучин	г+п	Рогачівський	[1, с.290, №801(245)]	Дніпро	23	4
68	Задрут'є	г+п	Рогачівський	[1, с.222, №791(242)]	Дніпро		
69	Гряда	п	Калинковицький	[1, с.254, №361(129)]	Прип'ять	24	4
70	Слобідка III	п	Калинковицький	[1, с.256, №387]	Тур'я		
71	Слобідка IV	п	Калинковицький	[1, с.256, №388]	Тур'я		
72	Юревичи	п	Калинковицький	[1, с.256, №396]	Прип'ять	25	4
73	Слобідка I	п	Калинковицький	[1, с.256, №385]	Прип'ять		
74	Стрельськ	г	Мозирський	[1, с.272, №574(97)]	Прип'ять	26	4
75	Кревичі	г	Калинковицький	[1, с. 256, 395(144)]	Прип'ять		
76	Пінниця I	п	Калинковицький	[1, с.255, №381]	Прип'ять	27	4
77	Пінниця II	п	Калинковицький	[1, с.255, №382]	Прип'ять		
78	Березівка	п	Калинковицький	[1, с.254, №356]	Прип'ять	28	4
79	Нова Березівка	п	Калинковицький	[1, с.255, №373]	Прип'ять		
80	Боровики	п	Мозирський	[1, с.268, №532]	Прип'ять	29	4
81	Мозирь	г	Мозирський	[1, с.269, №548(105)]	Прип'ять		
82	Михновичі	п	Калинковицький	[1, с.255, №371]	Прип'ять	30	5
83	Жаховичі II	п	Мозирський	[1, с.268, №538]	Прип'ять		
84	Жаховичі III	п	Мозирський	[1, с.268, №539]	Прип'ять		
85	Ясенець	г	Мозирський	[1, с.272, №575(112)]	Прип'ять	31	5
86	Знам'янка	г	Житковицький	[1, с.248, №286(169)]	Прип'ять		
87	Знам'янка	п	Житковицький	[1, с.248, №286(169)]	Прип'ять	32	5
88	Погост	п	Житковицький	[1, с.249, №303]	Прип'ять		
89	Ричев	п	Житковицький	[1, с.249, №305(180)]	Ствига	33	5
90	Семурадці	п	Житковицький	[1, с.249, №307(181)]	Ствига		
91	Семурадці IV	п	Житковицький	[1, с.250, №311(184)]	Ствига	34	6
92	Хільциці	п	Житковицький	[1, с.251, №320(188)]	Ствига		
93	Бурези	п	Житковицький	[1, с.247, №264(156)]	Єзва	35	5
94	Вересниця	п	Житковицький	[1, с.247, №265(157)]	Прип'ять		
95	Семурадці III	п	Житковицький	[1, с.250, №309(183)]	Прип'ять		
96	Хільциці	г	Житковицький	[1, с.251, №319(187)]	Моства	36	6
97	Зборів	г	Рогачовський	[1, с.289, №793(243)]	Дніпро		
98	Рогачов	г	Рогачовський	[1, с.291, №811(250)]	Дніпро	37	6
99	Віщин	г	Рогачовський	[1, с.222, №782(237)]	Дніпро		
100	Віщин	г	Рогачовський	[1, с.222, №782(238)]	Дніпро	38	6
101	Кістені	г	Рогачовський	[1, с.290, №799(245)]	Дніпро		
102	Озерани	г	Рогачовський	[1, с.290, №807(241)]	Друть	39	6
103	Хомичі I	г	Рогачовський	[1, с.292, №819; 2, с.90–91]	Друть		

104	Верхі	п	Кормянський	[1, с.258, №412]	Сож	38	7
105	Волинці	п	Кормянський	[1, с.258, №415(351)]	Сож		
Брестська обл.							
106	Лемешевичі	п	Пінський	[1, с.113, №215(641)]	Прип'ять	31	5
107	Лемешевичі	п	Пінський	[1, с.113, №216(641)]	Прип'ять		
108	Городище	п	Пінський	[1, с.111, №196(630)]	Ясельда	32	5
109	Городище	г	Пінський	[1, с.111, №195]	Ясельда		
110	Погост	п	Пінський	[1, с.114, №227(647)]	Бобрик	33	5
111	Чухово	п	Пінський	[1, с.114, №232]	Бобрик		
112	Камінь	п	Пінський	[1, с.111, №200(631)]	Бобрик		
Могилівська обл.							
113	Хомичі II	г	Бихівський	[1, с.397, №92(373)]	Друть	36	6
114	Городець	г	Бихівський	[1, с.391, №54(367)]	Греза	37	
115	Новий Бихів	г	Бихівський	[1, с.394, №75(369)]	Дніпро		
116	Городок	г	Мстиславський	[1, с.412, №290(437)]	Вихра	39	7
117	Золочеве	г	Мстиславський	[1, с.412, №294(440)]	Біла На-тола		
118	Гори	г	Горецький	[1, с.402, №133(462)]	Бистра	40	7
119	Гори	г	Горецький	[1, с.402, №134(462)]	Бистра		
120	Жужлянка	г	Осиповицький	[1, с.413, №321(563)]	Жужлянк	41	8
121	Збор	г	Осиповицький	[1, с.413, №324(566)]	Свіслоч		
122	Лапичі	г	Осиповицький	[1, с.413, №327(568)]	Свіслоч	42	
123	Цель	г	Осиповицький	[1, с.415, №347(575)]	Свіслоч		
124	Єлізово	г	Осиповицький	[1, с.413, №319(562)]	Березина	43	
125	Новоселки	г	Осиповицький	[1, с.414, №330(570)]	Березина		
126	Свіслоч II	г	Осиповицький	[1, с.414, №330(573)]	Свіслоч		
Мінська обл.							
127	Теребути	г	Пуховицький	[1, с.379, №386(749)]	Свіслоч	44	8
128	Блужський Бор	г	Пуховицький	[1, с.377, №362(738)]	Свіслоч		
129	Болочанка	г	Пуховицький	[1, с.378, №364(735)]	Болочанка		
130	Бичин-Чижаха	г	Березинський	[1, с.346, №5(775)]	Березина	45	8
131	Городище	г	Березинський	[1, с.347, №9(776)]	Березина		
132	Кладки	г	Березинський	[1, с.312, №(780)]	Добриня		
Гнізда поселень неврів милоградської та могилянської культур Волині							
Рівненська обл.							
1	Бронники	2 п	Рівненський	[3, с. 78, № 18, 19]	Устя	46	15
2	Караевичі	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 20-22]	Устя		
3	Обарів	п	Рівненський	[3, с. 78, № 17]	Устя		
4	Городок	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 13-15]	Устя	47	15
5	Понебель	п	Рівненський	[3, с. 78, № 16]	Устя		
6	Зозів	3 п	Рівненський	[3, с. 78, № 10-12]	Устя	48	15
7	В. Оксин	3 п	Рівненський	[3, с. 77, № 7-9]	Устя	49	15
8	Шпанів	п	Рівненський	[3, с. 77, № 6]	Устя		
9	Метків	п	Рівненський	[3, с. 78, № 24]	Горинь	50	15
10	Хотин	п	Рівненський	[3, с. 78, № 25]	Горинь		

11	Волошки	п	Рівненський	[3, с. 79, № 28]	Горинь	51	15
12	Сергіївка	п	Рівненський	[3, с. 78, № 27]	Горинь		
13	Дерев'яне	2п+с	Рівненський	[3, с. 79, № 32]	Стубла	52	16
14	Диків	п	Рівненський	[3, с. 77, № 3]	Стубла	53	16
15	Пересопниця	п	Рівненський	[3, с. 79, № 31]	Стубла		
16	Деражне	п	Рівненський	[3, с. 79, № 34]	Горинь	54	16
17	Дюксин	п	Рівненський	[3, с. 79, № 33]	Горинь		
18	Воскодави	п	Рівненський	[4, с. 90, № 1]	Горинь	55	17
19	Горбаків	п	Рівненський	[4, с. 90, № 2]	Горинь		
20	Дубно	с	Дубенський	[4, с. 88, № 6]	Іква	56	18
21	Коблин	с	Дубенський	[4, с. 88, № 14]	Іква		
22	Мирогоща	п	Дубенський	[4, с. 90, № 4]	Липка	57	18
23	Костянець	с	Дубенський	[4, с. 88, № 7]	Розинка		
24	Заруддя	п	Дубенський	[4, с. 90, № 3]	Борисівка		
25	Білобережжя	с	Дубенський	[4, с. 88, № 5]	Розинка, Стубазка	58	18
26	Острів	с	Дубенський	[4, с. 88, № 8]	Борисівка, Стубазка		
27	Стадники	с	Острозький	[4, с. 88, № 19]	Горинь	59	19
28	Колесники	с	Острозький	[4, с. 88, № 3]	Горинь		
29	Кургани	п	Острозький	[4, с. 90, № 10]	Горинь	60	19
30	Хорів	п	Острозький	[4, с. 90, № 12]	Горинь		
31	Могиляни	с	Острозький	[4, с. 88, № 17]	Горинь		
32	Волосківці	с	Острозький	[4, с. 88, № 18]	Горинь		
Хмельницька обл.							
33	Нетішин	п+с	Нетішинський	[3, с. 78, № 18, 19]	Горинь	61	19
34	Ізяслав	п+с	Ізяславський	[4, с. 90, № 22]	Горинь	62	20
Чернігівська обл.							
35	Дібрівне	п	Городнянський	[5, с. 77, 78, № 6, 10–12, 18, 19]	Крюків	65	21
36	Смичинське	п	Городнянський	[5, с. 78, 79 № 24, 32]	Крюків	66	21
37	Крюківське	п	Городнянський	[5, с. 77, № 3, 20–22, 34; 2, с. 90, № 1]	Крюків	67	21
38	Лашуківське	п	Городнянський	[5, с. 78, № 17]	Крюків	68	21
<p>[1] Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии: Железный век. Минск, 1983. 456 с. [2] Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. Минск, 2005. 106 с. [3] Свешніков І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь. <i>Археологія</i>. 1971. № 2. [4] Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк, 2005. 202 с. [5] Від трипільської культури до сучасності. Київ, 2007. 336 с.</p> <p>■ г – городище; ● п – поселення милоградської культури; ○ с – селище могилянської культури</p>							

Гнізда поселень скіфів-орачів

VII–III ст. до н. е.

Племінна територія скіфів-орачів, про яких Геродот згадує, що вони жили над Ексампеєм (очевидно, р. Мертвод – лівого припливу П. Бугу [33, с. 87]), в межиріччі Борисфену – Гіпанісу. В

глибини лісової смуги, відзначає В. Петров, «їх територія не сягала. Вище них жили «нескіфські племена», ті, кого Геродот назвав неврами» [39, с. 190–191].

Про розмежування племен скіфів та слов'ян Геродот пише, що «першими живуть калліпіди, які є елліно-скіфами, над

ними... алізони... Над алізонами... скіфи-орачі... Вище цих живуть неври... над неврами – земля, повернута до північного вітру, на всьому відомому просторі безлюдна. Це племена, що живуть уздовж течії річки Гіпаніс на захід від Борисфену». Отже, неври жили на частині Середнього Наддніпрянського Правобережжя (на захід від Дніпра – Борисфену, про витоки якого Геродот, за його власним визнанням, не мав найменшого уявлення, та в верхів'ї Південного Бугу – Гіпанісу, що брав початок нібито з великого озера, біля якого випасалися дикі білі коні), межуючи тут зі скіфами-орачами [47, с. 58].

Скіфи-орачі могли бути скіфами лише за назвою, а не за своєю справжньою етнічною належністю, зауважують В. Іллінська і А. Тереножкін, оскільки населення скіфського часу на цій території, на відміну від кочових скіфів, могло походити тільки від автохтонних білогрудівських і чорноліських племен, як це засвідчено археологічними знахідками. Найвірогідніше, племена Правобережжя складали основне ядро праслов'ян [2, с. 48]. Скіфи-орачі, на думку дослідників, займали Лісостеп між Дніпром і Дністром. Ця думка підтверджується тим, що саме на півночі території (у Східній Волині і на Київщині) О. Трубачовим виділене основне скупчення найдавніших слов'янських гідронімів, які «орієнтовно позначають місце стародавнього проживання слов'ян» [2, с. 183].

На території скіфів-орачів Києво-Черкаського регіону (з урахуванням верхів'їв лівих приток Південного Бугу) на кінець XX ст. археологами зафіксовано 18 городищ, 46 селищ та понад 600 поховань. До ранньоскіфського періоду (VII – перша половина VI ст.) відносяться

лише 3 городища і 25 селищ та близько 200 поховань. У середньоскіфський період (друга половина VI–V ст.) різко збільшується кількість городищ (15) за рахунок зменшення кількості селищ (14). Зменшується і число поховань (97). За пізньоскіфського часу (IV–III ст.) продовжують функціонувати лише 5 городищ, 11 селищ та збільшується кількість виявлених поховань (230) [31, с. 51; 23, с. 135].

Для всього Правобережжя середнього Дніпра характерне тривале існування поселень і городищ скіфів-орачів, часто протягом всього скіфського періоду [38, с. 52]. На слушну думку Б. Гракова та В. Петренка, «великі городища були племінними центрами, де концентрувалося економічне, релігійне і політичне життя... союзу племен, і розміри їх диктувалися необхідністю зібрання всіх одноплемінників» [12, с. 55; 38, с. 9]. Поселення племен скіфів-орачів розташовувалися гніздами. У кожному з них, за спостереженнями С. Бессонової, «було одне або два-три городища та кілька неукріплених селищ. Тобто це були родові й водночас військові об'єднання» [6, с. 146].

Велика кількість невеликих неукріплених різночасових поселень відома по берегах р. Стугни. З їх числа слід назвати поселення (IV–III ст. до н. е.) недалеко від с. Мала Салтанівка. Сліди поселень простежуються і на київських висотах [21, с. 94–95] біля сіл Трипілля, Халеп'я, Витачів, Гребені та м. Ржищів.

На р. Раківці, що впадає в Стугну, нами локалізоване одне гніздо із 4-х поселень скіфів-орачів – Велико-Вільшанське у Васильківському районі, а поряд із м. Українка на р. Стугна іще одне – Таценківське гніздо із 3-х поселень VII–VI ст. до н. е. [26, с. 20–23; 9, с. 222, 275, 277] (Рис. 23, табл. 2, № гнізда – 5, 19).

поселень [9, с. 199, 203, 278, рис. 7, табл. 1. 2, 20–22] (Рис. 24, табл. 2).

Три гнізда поселень скіфів-орачів: два на р. Стугна (Мотовилівсько-Слобідське та Велико-Мотовилівське), які мали

по 4 поселення, одне – Коцшівське – гніздо складалося із 3-х поселень, розташованих на р. Унава. Можливо, городище Млинок на р. Ірпінь було найближчим місцем захисту для цих племен [26, с. 60–62; 9, с. 225, 229] (Рис. 28, табл. 2. 30–32).

Найбільшим за розмірами на Київщині планувалося городище на Лівобережжі Дніпра – Мала Каратулъ у Переяславському р-ні, яке мало охоплювати територію близько 2000 га, але, очевидно, не було добудованим [26, с. 29–30]. Навколо цього міжплемінного центру гуртувалися племена: Стовп'ягівське, що нараховувало 3 поселення, Пристромське (2), Переяславське (3) та Циблівське (2) [36, с. 232–239, 254–261, 264–267, рис. 9, табл. 1.23–25; 26, с. 30] (Рис. 25, табл. 2.23–26). На правому березі племена скіфів-орачів гуртувалися навколо Трахтемирівського городища (Рис. 25, табл. 2.33–39).

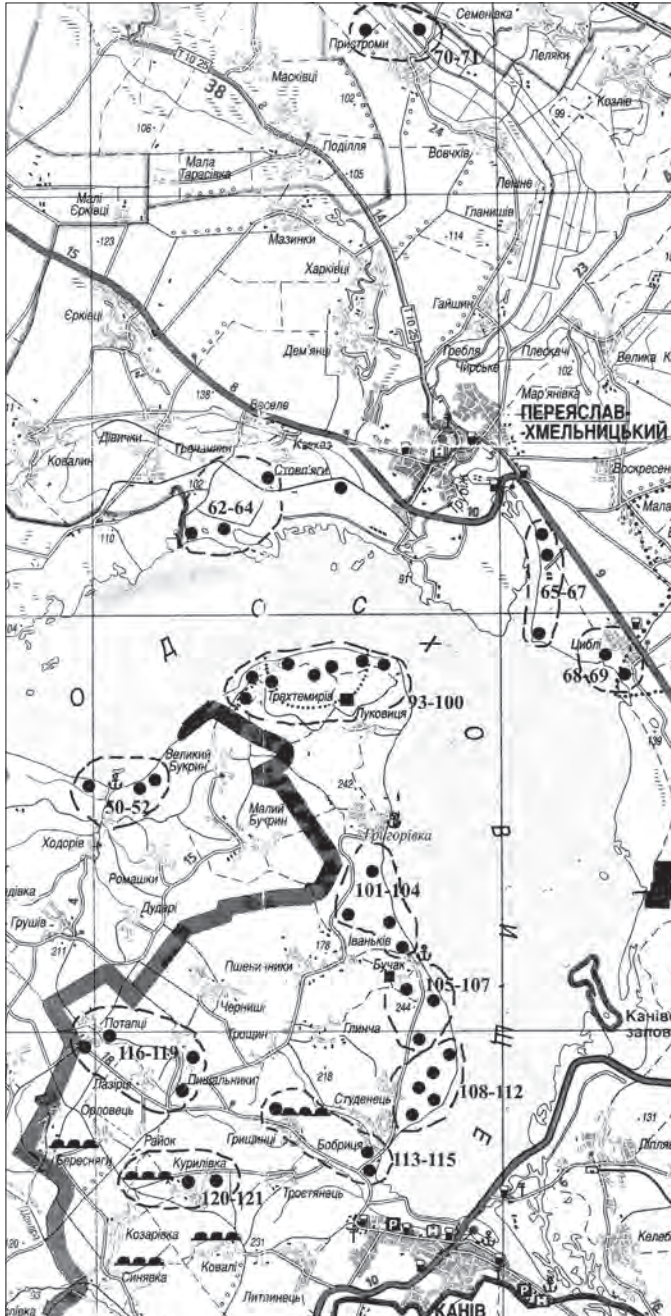

Рис. 25. Гнізда скіфів-орачів: Ходорівське (50-52), Трахтемирівське (93-100), Григорівське (101-104), Буцацьке (105-107), Студенецьке (108-112), Бобриське (113-115), Потапцівське (116-119), Курилівське (120-121) на Правобережжі Дніпра та Стовп'ягівське (62-64), Переяславське (65-67), Циблівське (68-69), Пристромське (70-71) на Лівобережжі Дніпра

У районі Канівського заповідника археологами досліджувались поселення та городища скіфів-орачів VI–IV ст. до н. е. Тут нами локалізовано Канівське гніздо, яке складалось із поселення і двох городищ, та Пекарське гніздо, що складалось із 2-х поселень. Вірогідно, що Велике скіфське городище було міжпле-мінним центром у цих племен (Рис. 29, табл. 2.40, 41).

Рис. 29. Гнізда скіфів-орачів Канівське (124-126) і Пекарське (127-128)

У Таращанському р-ні на правому березі Росі закартографовано два племінних гнізда: Таращанське та Лук'янівське, в які входило по три поселення скіфського часу [9, с. 306, 309] (Рис. 27, табл. 2.28, 29).

Скіфи-орачі підтримували торгові стосунки з Ольвією. Один із торгових шляхів проходив у верхній течії Гнилого Тікича через р. Боярку та р. Хоробру,

припливу р. Росі – де діяв волок, що з'єднував водні шляхи Дніпра та Південного Бугу. Очевидно, Медвинське гніздо (Богуславський р-н на Київщині), що складалось із 4-х поселень одного із племен скіфів-орачів, забезпечувало волоки міжпле-мінного транспортування вантажів та човнів. А величезне (близько 700 га) Журжинецьке племінне городище VI–V ст. до н. е. [23, с. 20, 25] скіфів-орачів, розташоване на пануючій височині між селами Журжинці та Хижинці Лисянського р-ну Черкаської області (Рис. 30, табл. 2.1), виконувало функції захисного сховища для одноплемінників Медвинського гнізда поселень [23, с. 150].

У середній течії Тясмину нами локалізовано три племінних гнізда поселень скіфів-орачів: Залевківське, яке складалось із 3-х поселень, Гуляйгородське – із 4-х поселень і невеликого племінного городища та Холодноярівське (Жаботинське) гніздо – 5 поселень VII–IV ст. до н. е. До Холодноярівського гнізда входило і Мотронинське городище, яке, на наш погляд, було міжпле-мінним центром

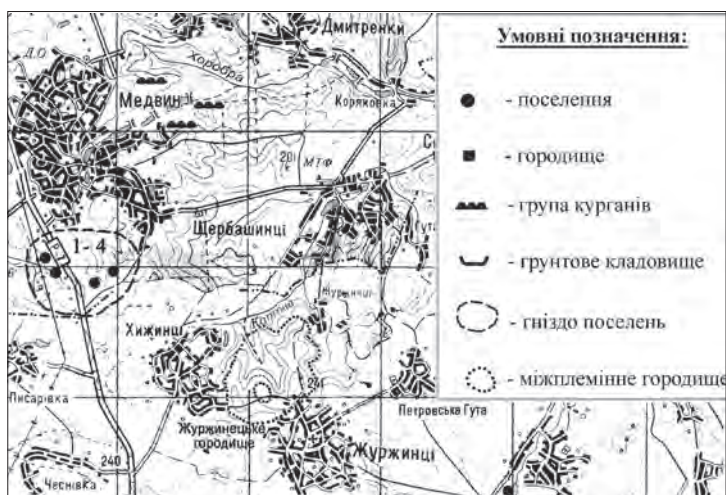

Рис. 30. Гніздо поселень скіфів-орачів Медвинське (1-4). Журжинецьке городище

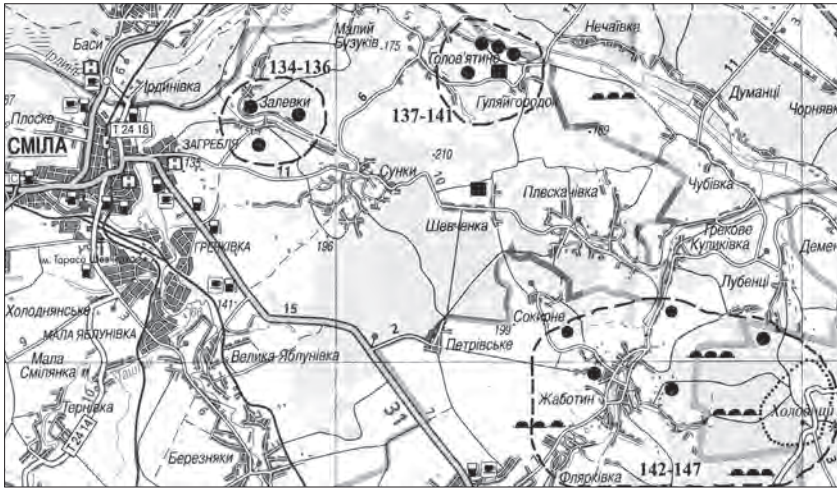

Рис. 31. Гнізда поселень скіфів-орачів Залевківське (134-136), Гуляйгородське (137-141), Холодноярівське (142-147)

для названих вище племен [23, с. 24, 157-159] (Рис. 31, табл. 2.43-45). Будівництво такого великого городища, як Мотронинське, на думку дослідників, «пояснюється тим, що саме тут був центр найдавнішого племінного об'єднання, сформованого в басейні Тясми-ну» [38, с. 9; 12, с. 55].

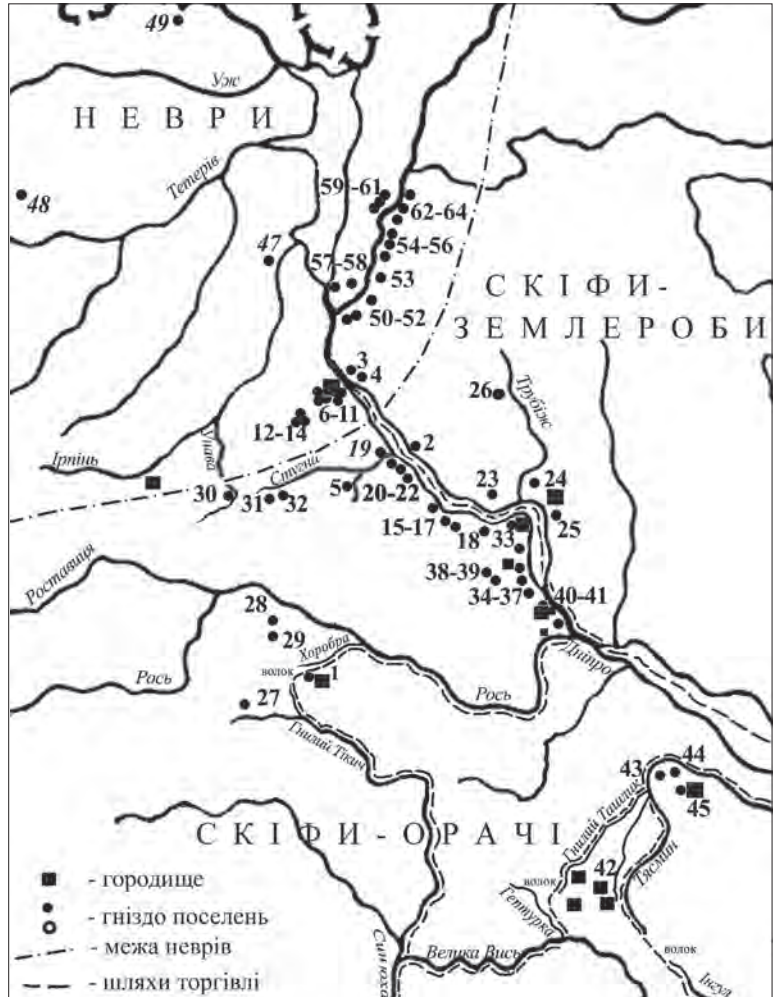

Рис. 32. Городища та номери гнізд поселень неврів і скіфів-орачів у басейні Дніпра. Схеми шляхів сполучення, обміну, торгівлі та волоків

Таблиця 2

Городища і гнізда поселень неврів і скіфів-орачів VII–III ст. до н. е.

№ з/п	Назва гнізда, городища	Район	К-ть пос.	№ посел.	№ рис.	Джерело	Річка	№ гнізда
Гнізда поселень неврів								
Київська область								
1	Гнідинське	Бориспільський	3	8-10	10	[1] с. 199, 201 [3] с. 193	Дніпро	3
2	Вишеньківське	Бориспільський	5	11-15	10	[1] с. 199, 201 [3] с. 196-203	Дніпро	4
3	Гвоздівське	Васильківський	2	20-21	11	[1] с. 216, 220	Сіверка	6
4	Рославицьке	Васильківський	2	22-23	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	7
5	Мархалівське	Васильківський	3	24-26	11	[1] с. 217, 220	Сіверка	8
6	Іванковицьке	Васильківський	3	27-29	11	[1] с. 217, 220	Сіверка	9
7	Кременищівське	Києво-Святошинський	4	30-33	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	10
8	Ходосівське	Києво-Святошинський	2	34-35	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	11
Мале Ходосівське городище				36	11	[2] с. 14 [4] с. 19	Віта	
Велике Ходосівське городище		Міжплеменний центр гнізд № 6-11			11	[2] с. 15 [4] рис. 2	Сіверка	
Хотівське городище					11	[2] с. 11 [4] рис. 2	струмок Віта	
9	Білогородське	Києво-Святошинський	2	37-38	11	[1] с. 254, 257	Ірпінь	12
10	Тарасівське	-«-	3	39-41	11	[1] с. 255, 259	Сіверка	13
11	Віта Поштова, городище	-«-	2	42-43	11	[1] с. 254, 259	Сіверка	14
12	Гостомельське	-«-	3	5-7	12	[1] с. 255, 257 [2] с. 8-9, 60	Ірпінь	47
13	Розважівське	Іванківський	2	8-9	13	[2] с. 63, рис. 34. 7-8	Жерів (Тетерів)	48
14	Річицьке	Чорнобильський	2	10-11	14	[2] с. 62, рис. 34.1-2	Прип'ять	49
15	Погреби	Броварський	2	-	9	[8] с.279, №143, 149	Десна	50
16	Троєщина	Броварський	2	-	9	[8] с.274-278 № 142, 146	Десна	51
17	Зазимське	Броварський	4	-	9	[8] с.269-273 № 132,136-138	Десна	52

18	Рожнинське	Броварський	11	-	9	[8] с.264-267, №118-128	Десна	53
19	Літкінське	Броварський	8	-	9	[8] с.259-263, № 108-111, 113-114, 116-117	Десна	54
20	Соболівське	Броварський	5	-	9	[8] с.257-258, № 102-106	Десна	55
21	Літочинське	Броварський	4	-	9	[8] с.256-257, № 99-101, 107	Десна	56
22	Хотянівське	Вишгородський	4	-	9	[1] с. 225, 229 [2] с. 60-62	Десна	57
23	Новосілівське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.236, №49, 53	Десна	58
24	Жукинське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.231, №25, 26	Десна	59
25	Боденківське	Вишгородський	2	-	9	[8] с.229, № 22, 24	Десна	60
26	Сувидське	Вишгородський	4	-	9	[8] с.226-227, №12-15	Десна	61
Чернігівська область								
27	Крехаївське	Козелецький	5	10-14	9	[8] с.252-255, №91, 92, 94, 97, 98	Десна	62
28	Євминківське	Козелецький	3	7-9	9	[8] с.249-250, №82-83, 87-88	Десна	63
29	Остерське	Козелецький	6	1-6	9	[8] с.243-244, №73-76, 78, 80	Остер, Десна	64
Гнізда поселень скіфів-орачів								
Київська область								
1	Медвинське	Богуславський	4	1-4	30	[1] с. 192, 196 [5] с. 58-65	Хоробра (Рось)	1
Журжинецьке городище		Племінний центр			30	[4] с. 150	Котова (Хоробра)	
2	Кийлівське	Бориспільський	3	5-7	24	[1] с. 199, 203	Дніпро	2
3	Велико-Вільшанське	Васильківський	4	16-19	23	[1] с. 216, 222 [2] с. 20, рис.2	Раківка	5
4	Ржищівське	Київська обл.	2	44-45	24	[1] с. 248, 251	Леглич	15
5	Гребенівське	Кагарлицький	2	46-47	24	[1] с. 247, 251 [2] с. 27	Дніпро	16
6	Уляниківське	Кагарлицький	2	48-49	24	[1] с. 248, 251	Чучинка	17
7	Ходорівське	Миронівський	3	50-52	25	[1] с. 268, 272 [3] с. 68-73	Дніпро	18
8	Таценківське	Обухівський	3	53-55	23	[1] с. 275, 277 [2] с. 22, 23	Стугна	19

9	Трипільське	Обухівський	2	56-57	24	[1] с. 275, 278 [2] с. 25	Красна	20
10	Халепське	Обухівський	2	58-59	24	[1] с. 275, 278	Бобриця	21
11	Витачівське	Обухівський	2	60-61	24	[1] с. 274, 278	Дніпро	22
12	Стовп'ягівське	Переяслав-Хм.	3	62-64	25	[3] с. 232-239	Дніпро	23
13	Переяслав-Хм.	Переяслав-Хм.	3	65-67	25	[3] с. 254-261	Дніпро	24
14	Циблівське	Переяслав-Хм.	2	68-69	25	[1] с. 283, 287 [3] с. 264-267	Дніпро	25
Городище Мала Каратувль		Міжпле́мінний центр гнізд №23-25			25	[2] с. 29 [3] с. 255, 258	Дніпро	
15	Пристромське	Переяслав-Хм.	2	70-71	25	[1] с. 283, 286	Трубіж	26
16	Ставищанське	Ставищанський	4	72-75	26	[1] с. 301-304	Гнилий Тікич	27
17	Таращанське	Таращанський	3	76-78	27	[1] с. 306, 309	Котлуй (Рось)	28
18	Лук'янівське	Таращанський	3	79-81	27	[1] с. 306, 309	Кисла (Рось)	29
19	Кашіївське	Фастівський	3	82-84	28	[1] с. 317, 320	Унава	30
20	Мотовилівсько- Слобідське	Фастівський	4	85-88	28	[1] с. 317, 320 [2] с. 15	Стугна	31
21	Велико-Мотови- лівське	Фастівський	4	89-92	28	[1] с. 316, 320 [2] с. 16	Стугна	32
Городище Млинок		Пле́мінний центр			28	[4] с. 20, рис. 2, 3	Ірпінь	
Черкаська область								
22	Трахтемирівське	Канівський	8	93-100	25	[3] с. 75-86, 92-107	Дніпро	33
Трахтемирівське горо- дище		Міжпле́мінний центр гнізд №18, 33-41			25	[2] с. 29	Дніпро	
23	Григорівське	Канівський	4	101-104	25	[3] с. 132-158	Дніпро	34
24	Бучацьке	Канівський	3	105-107	25	[3] с. 159-165 [2] с. 30	Дніпро	35
Бучацьке городище		Пле́мінний центр			25	[2] с. 30	Дніпро	
25	Студенецьке	Канівський	5	108-112	25	[3] с. 166-174	Дніпро	36
26	Бобрицьке	Канівський	3	113-115	25	[3] с. 175-192	Бобриця	37
27	Потапцівське	Канівський	4	116-119	25	[4] с. 144	Синявка (Росава)	38
28	Курилівське	Канівський	2	120-121	25	[4] с. 145	Росава	39
29	Канівське	Канівський	3	124-126	29	[4] с. 143-144	Дніпро	40

Велике городище, м. Канів		Міжплемінний центр			29	[4] с. 20, 143	Дніпро	
Мале городище, м. Канів					29	[4] с. 20, 143	Дніпро	
30	Пекарське	Канівський	2	127-128	29	[4] с. 144	Дніпро	41
31	Пастерське	Смілянський	5	129-133	32	[4] с.153-154, 164	Тясмин	42
32	Залевкінське	Смілянський	3	134-136	31	[4] с. 157	Сунка (Тясмин)	43
33	Гуляйгородське	Смілянський	5	137-141	31	[4] с. 157-158	Тясмин	44
34	Холодноярівське	Кам'янський	6	142-147	31	[4] с. 158-159	Жаботинка	45
Матронинське городище		Міжплемінний центр гнізд №43-45			31	[4] с. 21, 159	Жаботинка (Тясмин)	

- [1] Від трипільської культури до сучасності. Київ, 2007. 336 с.
 [2] Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. Полтава, 2008. 126 с.
 [3] Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища. Київ, 1999. 248 с.
 [4] Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А.Скорый. Киев, Наукова думка, 1989. 336 с.
 [5] Ковпаненко Г.Т. Поселення ранньоскифського часу у с. Медвин на Росі / Г.Т.Ковпаненко, Б.М. Левченко. *Археологія*. 1975. Вип. 15. С.58–65.
 [6] Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточном пограничье милоградской культуры. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів, 1995. С. 45–50, рис. 1.
 [7] Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников (По материалам разведок на Черниговщине) / Г.В. Жаров, А.В. Шекун. *Гомельщина: археология, история, памятники*. Гомель, 1991. С. 19–22.
 [8] Первісна археологія Нижнього Подесення / Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С. та ін. Київ–Ніжин, 2016. 344 с.

У цій статті після аналізу карт та схем розміщення поселень слов'янських племен Середньої Наддніпрянщини нами локалізовано 67 племінних гнізд поселень та городищ, у т. ч. на південній частині території розташування неврів в Київській та Чернігівській областях – 33 і скіфів-орачів в Київській та Черкаській – 34 (Рис. 32, табл. 2). У північній частині території неврів вище нами було локалізовано 62 племінних гнізда, в т. ч. 45 племен неврів на теренах Білорусі і 17 на Волині (Рис. 22, табл. 1). На цьому етапі в результаті зібраних матеріалів двох статей нами нанесено на карти Східної

Європи 188 слов'янських племен: неврів – 95, скіфів-орачів – 34, а в попередньому дослідженні скіфів-землеробів на Лівобережжі – 59 [50, рис. 22, табл. 1].

Родові поселення і племінні гнізда поселень є основою родоплемінного ладу від самих витоків слов'ян, зокрема досліджуваної нами скіфської доби. Локалізація на картах поселень та городищ 188 племен східних слов'ян дає можливість розгортати подальші дослідження всіх видів діяльності соціально-економічного, релігійного та культурного життя неврів, скіфів-орачів і скіфів-землеробів. У соціально-економічних дослідженнях

(зокрема, в забезпеченні залізом) ми можемо опиратися на наші попередні праці про значення виробництва заліза в житті східних слов'ян у V–X ст. н. е. [49; 51; 52, с. 235–240].

У Подніпров'ї городища в VII–V ст. до н. е. були племінними центрами неврів милоградської культури. На цих городищах у II ст. до н. е. – II ст. н. е. продовжували жити споріднені племена зарубинецької культури. Отже, робить важливий для етногенезу слов'ян висновок Л. Поболь, «городища Подніпров'я можна розглядати як милоградсько-зарубинецькі укріплені поселення» [42, с. 364]. Аналогічної думки про генетичні зв'язки племен неврів милоградської та венеців зарубинецької культури були відомі археологи: П. Третьяков [54, с. 40–42], О. Мельниківська [29, с. 186], О. Єгорейченко [17, с. 269]. В кінці XX ст. про безперервність життя племен неврів милоградської і венеців зарубинецької культури М. Лошенко відзначив, що на городищах Подніпров'я і Посожжя після мешканців милоградської культури проживали племена зарубинецької культури, а на деяких із них навіть племена Київської Русі (дреговичі) [24, с. 32].

Порівняння Б. Рибаківим карт племен скіфів-орачів та скіфів-землеробів геродотівського часу [45, с. 110–111, карта] із загальною картою слов'янських племен Київської Русі, перерахованих літописцем Нестором у XII ст. (рис. 33), виявило, що «хронологічний діапазон між двома істориками – понад півтори тисячі років, проте абсолютно чітко виявляється певний збіг: там, де в геродотівський час розміщувались землероби..., в Несторів час розміщуються племена (точніше, союзи племен)...» землеробів – літописних древлян, дреговичів,

волинян, полян, бужан, сіверян [45, с. 219–220]. Щодо завершальної стадії розвитку неврської групи племен, яка, на погляд О. Стрижака, «врешті-решт, влилася, очевидно, до складу білих хорватів, дулібів, волинян, бужан, деревлян (їхні нащадки тут частково чи повністю мають у своїх діалектах перехід о, е, ѣ > і у певних позиціях) і дреговичів, принципів розходжень не спостерігається» [47, с. 63].

Історію слов'янських племен Нестор починає з їх розміщення в Європі на Дунаї і Балканах, зокрема, він пише: «...по мнозех же временах сели суть словене по Дунаєви...». Нестор відчуває зв'язок часів, і південні степи взагалі він називає Скіфією, територію тиверців (тіритів) і уличів (алазонів?) між Дунаєм і Дніпром «аж до моря» він, аналогічно Геродоту, називає Великою Скіфією [45, с. 224; 10, с. 241].

Великі і стійкі союзи слов'янських племен, характерні ознаки яких відчувуються в середньовічних археологічних матеріалах, мислилися Нестором як найстародавніша форма родоплемінного ладу [53, с. 3–11]. Ми, зауважує Б. Рибаків, «маємо зважати на те, що ці союзи племен поставлені Нестором як перші камені фундаменту спільнослов'янської історії задовго до початку великого розселення в VI ст. н. е. Географія археологічних культур скіфо-лужицької епохи, часів бурхливого розквіту праслов'янського життя і часу оборони від кельтів на заході і від скіфів на сході дає нам досить переконливі контури великих племінних союзів саме в тих самих місцях, де жили потім літописні поляни, мазовшани, древляни» [45, с. 225], сіверяни, волиняни, дреговичі й інші, що не було випадковим збігом.

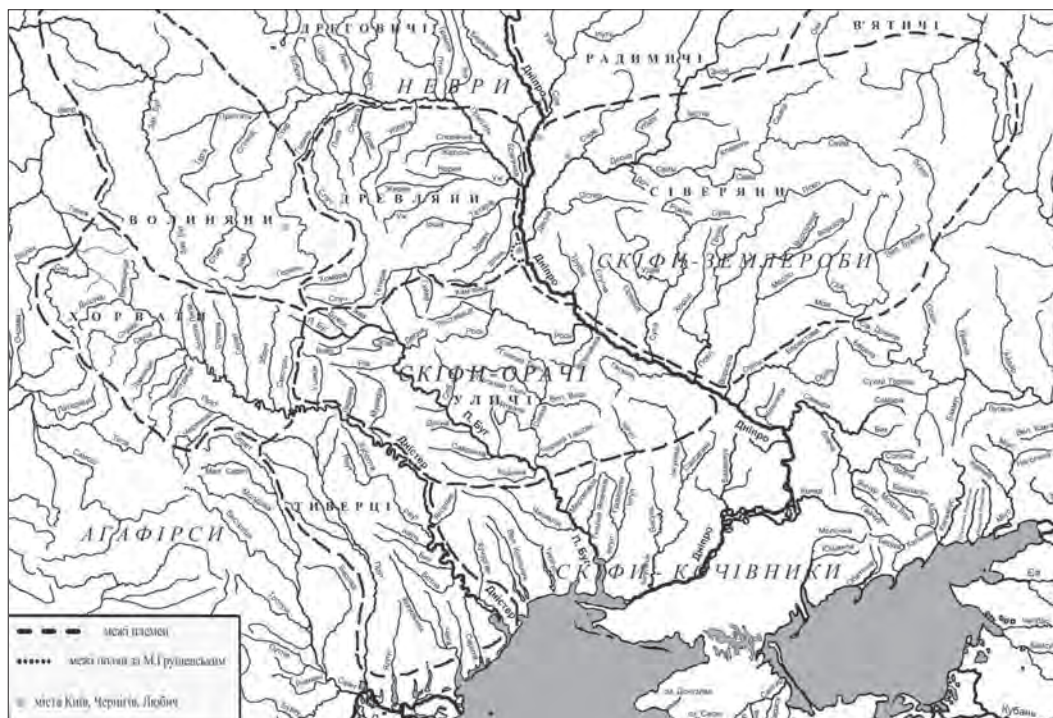

Рис. 33. Скіфія Геродота та Нестора за Б. Рибаківим (1979, с. 223), О. Моцею (2011, карта 3), М. Грушевським, М. Кучинком з доповненнями автора

Літописні племена, слушно відзначає В. Баран, «в другій половині IX ст. були об'єднані (часто силою зброї) династією Рюриковичів у державу Київська Русь. Незважаючи на об'єднуючу силу державних інститутів, основні етнографічні риси матеріальної культури слов'янських племен другої половини I тис. н. е. зберігаються донині (волиняни), відбиваючи історичну послідовність племінного розвитку східного слов'янства... Дослідники вважають, що навіть у XII ст. у період роздроблення Київської держави на окремі князівства останні значною мірою відповідають ареалам літописних племен» [3, с. 104].

Отже, для процесу етногенезу українського народу важливе значення мали праукраїнські союзи літописних племен, а саме: древлян, волинян, уличів,

хорватів, тиверців, дреговичів, полян, бужан, сіверян. Очевидно, названі союзи племен, які в локалізованих нами вище гніздах поселень жили в Східній Європі в VII–III ст. до н. е. в басейнах рік Сейм, Сула, Псел, Ворскла, Сіверський Донець [50, с. 51, рис. 22], Дніпро, Прип'ять, Десна, Сож, Ірпінь, Тетерів, Рось та інших (Рис. 33) з часів Геродота, мали свої, уже забуті, назви.

Раніше в окремій монографії нами було систематизовано карти розмежування літописних племен і їх забезпечення залізом, карти топонімів, пов'язаних з виробництвом заліза, городищ, що стали центрами ремесел в X ст., та етнографічних типів українського житла XIX – початку XX ст. Практично чотири названі карти різних дослідників дали схожі результати розташування літописних

племен [51, рис. 10–12; 65], які в нинішньому дослідженні відповідають розміщенню племен неврів, скіфів-орачів та скіфів-землеробів на карті Геродотової Скіфії Б. Рибаківа [45, с. 111]. Усе це свідчить про збереження племінного поділу та генетичну спадкоємність слов'ян з часів раннього залізного віку до ХІХ ст.

Щоб цілісно відслідкувати етногенез українського народу, потрібні подальші археологічні, етнографічні, соціально-економічні та лінгвістичні дослідження пам'яток скіфського часу на Житомирщині, Вінниччині, Тернопільщині, Хмельниччині, Чернівеччині, Чернігівщині й інших областях України, а також племінних гнізд поселень зарубинецької, черняхівської, київської культур та археологічних культур доби раннього заліза, бронзи і міді слов'янських племен Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія Беларусі: у 4 т. Т. 2. Жалезны век і ранняе сярэднявечча. Мінск, 1999.
- Археологія Української ССР в 3 т. Київ, 1986. Т. 2. 591 с.
- Баран В. Д. Слов'яни у VIII–IX ст. *Давня історія України*. Київ, 2000. Т. 3. С. 61–104.
- Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Київ, 1976. С. 190–221.
- Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Київ, 18–25 сент. 1985 г. Т. 4. Київ, 1988. С. 14–15.
- Бессонова С. С. Культура населення Північного Причорномор'я за скіфської доби. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 128–153.
- Бессонова С. С. Населення лісостепової смуги Північного Причорномор'я. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 81–107.
- Браун Ф. А. Разыскания в области готто-славянских отношений. Санкт-Петербург, 1899.
- Від Трипільської культури до сучасності: путівник-довідник / упорядник Трачук О. В. Київ, 2007. 336 с.
- Геродот. *История* / пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Москва, 2007. 696 с.
- Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. Москва, 1930.
- Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. *МИА*. 1954. № 36. 237 с.
- Граков Б. Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). Москва, 1977. 232 с.
- Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974. 175 с.
- Дробушевский А. И. Зарубинецкая культура Белорусского Поднепровья. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*. Минск, 2016. Кн. 1. С. 38–136.
- Егорейченко А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI вв. до н.э. – II в. н.э.). Минск, 1996.
- Егорейченко А. А. Зарубинецкая культура. *Археологія Беларусі*. Т. 2. Мінськ, 1999.
- Жаров Г. В., Шекун А. В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников. *Гомельщина: археология, история, памятники*. Гомель, 1991. С. 19–22.
- Жаров Г. В. К вопросу о юго-восточном пограничье милоградской культуры. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів, 1995. С. 45–50.
- Забелин И. Е. История русской жизни с древнейших времен. Москва, 1908. Ч. I.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия. *Археологія Української ССР*: в 3 т. Київ, 1986. Т. 2. С. 43–134.
- Каспарова К. В., Мачинский Д. А., Щукин М. Б. Рец.: Л. Д. Поболь. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, 1973, 1974. *СА*. 1976. № 4. С. 241–253.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев, 1989. 336 с.

24. Лашанкоу М. І. Археологічныя помнікі мілаградскай культуры. *Археалогія Беларусі: у 4 т.* Т. 2. Минск, 1999. С. 29–39.
25. Лисенко С. Д. Доба бронзи – ранній залізний вік. *Первісна археологія ніжнього Подесення*. Київ, 2016. С. 138–216.
26. Максимов Е. В., Петровская Є. А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. Полтава, 2008. 126 с.
27. Марзалюк И. А. Основные вопросы славянского этногенеза в трудах Л. Д. Побоя. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*. Минск, 2016. Кн. 1. С. 20–37.
28. Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна. Санкт-Петербург, 1913. 292 с.
29. Мельниковская О. Н. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967. 196 с.
30. Митрофанов А. Г. [Рецензия]. *СА*. 1986. № 1. С. 286–293. Рец. на кн.: *Археологические памятники Белоруссии. Железный век*. Минск, 1983.
31. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ, 2013. 168 с.
32. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 451 с.
33. Островерхов А. С. Ольвия и торговые пути Скифии. *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Київ, 1981. С. 84–94.
34. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Луцьк, 2004.
35. Первісна археологія Нижнього Подесення. Київ–Ніжин, 2016. 344 с.
36. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища. Київ, 1999. 330 с.
37. Петренко В. Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV–III вв. до н. э. *МИА*. 1961. № 96. С. 53–102.
38. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. Москва, 1967. 180 с.
39. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ, 1972. 214 с.
40. Поболь Л. Д. Археологические памятники Белоруссии: железный век. Минск, 1983. 456 с.
41. Поболь Л. Д. Индоевропейские черты в древностях археологических культур Белоруссии железного века. *VI Международный конгресс славянской археологии*. Тезисы докладов. Москва, 1990. С. 68–71.
42. Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1974. 232 с.
43. Погодин А. Л. К вопросу о Геродотовых неврах. *Изв. отд. рус. языка и словесности император. АН*. 1902. Т. 7. Кн. 4.
44. Рассадзін С. Я. Тэрыторыя і варыянты культуры. *Археалогія Беларусі: у 4 т.* Т. 2. Минск, 1999. С. 39–46.
45. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979. 247 с.
46. Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев*. Москва, 1976. С. 83–85.
47. Стрижак О. С. Етнімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988. 224 с.
48. Тимошук Б. А. Восточнославянская община в VI–X вв. н. э. Москва, 1990. 185 с.
49. Трачук О. В. Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: історія України. Львів, 2017. 20 с.
50. Трачук О. В. Племінні гнізда поселень скіфів-землеробів Лівобережної України. *Українознавство*. 2022. № 2. С. 32–61.
51. Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Київ, 2017. 308 с.
52. Трачук О. Залізо у венедів, антів та склавинів. *Українознавство*. 2009. № 2. С. 235–240.
53. Трачук О. Рід та родоплемінний лад у східних слов'ян. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 3–11.

54. Третьяков П. Н. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура. СА. 1960. № 1. С. 36–46.

55. Шафарик П. И. Славянские древности. Москва, 1848. Т. 2. Кн. 3.

REFERENCES

1. *Archeology of Belarus*: In 4 volumes. *Iron Age and Early Middle Ages*. (1999). Minsk, Vol. 2. [in Bel.]
2. *Archeology of the Ukrainian SSR*. (1986). In 3 volumes. Kyiv, Vol. 2, 591 p. [in Ukr.]
3. BARAN, V. (2000). Slavs in the VIII-IX Centuries. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 3, pp. 61–104. [in Ukr.]
4. BEREZANSKAIA, S. (1976). Lebedov Culture of the Bronze Age in Forest-Steppe Ukraine. *Eneolithic and Bronze Age of Ukraine*. Kyiv, pp. 190–221. [in Ukr.]
5. BEREZANSKAIA, S. (1988). About the Ethnic Affiliation of the Chernoles Culture. *Proceedings of the V International Congress of Slavic Archaeologists*. 18-25 Sept 1985. Kyiv, Vol. 4, pp. 14-15. [in Ukr.]
6. BESSONOVA, S. (1998). Culture of the Population of the Northern Black Sea Region during the Scythian Era. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 2, pp. 128–153. [in Ukr.]
7. BESSONOVA, S. (1998). Population of the Forest-Steppe Strip of the Northern Black Sea Coast. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 2, pp. 81–107. [in Ukr.]
8. BRAUN, F. (1899). *Searches in the Area of Gothic-Slavic Relations*. St. Petersburg. [in Rus.]
9. TRACHUK, O., comp., (2007). *From Trypil Culture to Modern Times*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
10. HERODOTUS (2007). *History*. Translation and Notes by Stratanovskiy A. Moscow, 696 p. [in Rus.]
11. GAUTHIER, Yu. (1930). *The Iron Age in Eastern Europe*. Moscow, 1930. [in Rus.]
12. HRAKOV, B. (1954). Kamianka Settlement on the Dnieper. *MIA (Materials and Researches in. Archaeology)*, № 36, 237 p. [in Rus.]
13. HRAKOV, B. (1977). *Early Iron Age (Cultures of Western and South-Eastern Europe)*. Moscow, 232 p. [in Rus.]
14. DANYLENKO, V. (1974). *Eneolithic of Ukraine*. Kyiv, 175 p. [in Ukr.]
15. DROBUSHEVSKYI, A. (2016). Zaru-byntsi Culture of the Belarusian Subdnipro region. *Slavs on the Territory of Belarus in the Pre-National Period*. Minsk, Book 1, pp. 38-136. [in Bel.]
16. EHOREICHENKO, A. (1996). *Ancient Settlements of Belarusian Polesia (VII–VI Centuries BC – II Centuries AD)*. Minsk. [in Bel.]
17. EHOREICHENKO, A. (1999). Zaru-byntsi Culture. *Archeology of Belarus*. Minsk, Vol 2. [in Bel.]
18. ZHAROV, G., SHEKUN, A. (1991) On the Question of the South-Eastern Border of the Area of Milograd Monuments. *Gomel Region: Archeology, History, Monuments*. Gomel, pp. 19-22. [in Bel.]
19. ZHAROV, G. On the Question of the South-Eastern Border of Milograd culture. *Archaeological Antiquities of Podesenja*. Chernihiv, pp. 45-50. [in Ukr.]
20. ZABELIN, I. (1908). *History of Russian Life since Ancient Times*. Moscow, Ch. I. [in Rus.]
21. ILINSKAIA, V., TEREHOZHKNY, A. (1986). Scythia. *Archeology of the Ukrainian SSR*. In 3 volumes. Kyiv, Vol. 2, pp. 43-134. [in Ukr.]
22. KASPAROVA, K., MACHYNSKYI D., SHCHUKYN, M., rev. by POBOL, L. (1976). *Slavic Antiquities of Belarus*. SA (Soviet Archeology). Minsk. №4. pp. 241–253. [in Rus.]
23. KOVPANENKO, G., BESSONOVA, S., SKORYI, S. (1989). *Monuments of the Scythian Era of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank (Kyiv-Cherkassy region)*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
24. LASHANKOU, M. (1999). *Archeological Monuments of Milograd Culture*. *Archeology of Belarus*. In 4 volumes. Minsk, Vol. 2., pp. 29-39. [in Bel.]
25. LYSENKO, S. (2016) The Bronze Age is the Early Iron Age. *Primitive Archeology of Lower Podessenia*. Kyiv, pp. 138–216. [in Ukr.]
26. MAKSIMOV, E., PETROVSKAIA, E. (2008). *Antiquities of the Scythian period of the Kiev Dnieper Lands*. Poltava, 126 p. [in Ukr.]
27. MARZALIUK, I. (2016). Basic issues of the Slavic Ethnogenesis in the Works of

- L. Pobol. *Slavs on the Territory of Belarus in the Pre-National Period*. Minsk, Book. 1. pp. 20–37. [in Bel.]
28. MASHTAKOV, P. (1913). *List of Rivers of the Dnieper Basin*. St. Petersburg, 292 p. [in Rus.]
29. MELNYKOVSKAIA, O. (1967). *Tribes of Southern Belarus in the Early Iron Age*. Moscow, 196 p. [in Rus.]
30. MITROFANOV, A., (1986). SA (*Soviet Archeology*). No. 1. pp. 286–293. Review of *Archaeological Monuments of Belarus. Iron Age*. Minsk. [in Bel.]
31. MOZOLEVSKYI, B. (2013). *Ethnic Geography of Scythia*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
32. NIEDERLE, L. (1956). *Slavic Antiquities*. Moscow, 451 p. [in Rus.]
33. OSTROVERKHOV, A. (1981). Olvia and Trade Routes of Scythia. *Antiquities of the North-Western Black Sea Region*. Kyiv, pp. 84–94. [in Ukr.]
34. OKHRIMENKO, G. (2004). *Population of Volyn in Prehistoric Times (Development of the Material and Spiritual Culture)*. Lutsk. [in Ukr.]
35. *Primitive Archeology of Lower Podessenia*. (2016). Kyiv-Nizhyn, 344 p. [in Ukr.]
36. PETRASHENKO, V., KOZIUBA, V. (1999). *Coast of the Kaniv Reservoir*. Kyiv, 330 p. [in Ukr.]
37. PETRENKO, V. (1961). Culture of the Tribes of the Right-Bank Middle Dnieper Region in the IV–III Centuries BC. *MIA (Materials and Researches in Archaeology)* № 96, pp. 53–102. [in Rus.]
38. PETRENKO, V. (1967). *The Right Bank of the Middle Dnieper in the V–III Centuries BC*. Moscow, 180 p. [in Rus.]
39. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of the Slavs*. Kyiv, 214 p. [in Ukr.]
40. POBOL, L. (1983). *Archaeological Monuments of Belarus: the Iron Age*. Minsk, 456 p. [in Bel.]
41. POBOL, L. (1990). Indo-European Features in the Archaeological Cultures Antiquities of Belarus in the Iron Age. *VI International Congress of Slavic Archaeology*. Abstracts of Reports. Moscow, pp. 68–71. [in Rus.]
42. POBOL, L. (1974). *Slavic Antiquities of Belarus*. Minsk, 232 p. [in Br.]
43. POGODIN, A. (1902). To the question of Herodotus' Nevres. *Izvestiya Otdeleniya Russkoho Yazika i Slovesnosti Imperatorskoi AN* (News of the Department of Russian Language and Language Arts of the Academy of Sciences) Vol. 7, Book. 4. [in Rus.]
44. RASSADZIN, S. (1999). Territory and Variants of Culture. *Archeology of Belarus*. In 4 volumes. Minsk, Vol. 2, pp. 39–46. [in Bel.]
45. RYBAKOV, B. (1979) *Herodotus' Scythia*. Moscow, 247 p. [in Rus.]
46. SEDOV, V. (1976) Early Period of Slavic Ethnogenesis. *Questions of Ethnogenesis and Ethnic History of the Slavs and East Germans*. Moscow, pp. 83–85. [in Rus.]
47. STRYZHAK, O. (1988). *Ethnonymy of Herodotus' Scythia*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
48. TYMOSHCHUK, B. (1990). *Eastern Slavic Community in the VI–X Centuries AD*. Moscow, 185 p. [in Rus.]
49. TRACHUK, O. (2017). *Iron Production in the Social and Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (the Second Half of the V–X centuries)*. Lviv, 20 p. [in Ukr.]
50. TRACHUK, O. (2017). Tribal Nests of Scythian Farmers' Settlements of the Left-Bank Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). No. 2, pp. 32–61. [in Ukr.]
51. TRACHUK, O. (2017). *Black Metallurgy in the Social and Economic Life of the Eastern Slavs on the Territory of Ukraine (the Second Half of the 5th–10th Centuries)*. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]
52. TRACHUK, O. (2009). Iron among the Veneds, Ants and Slavins. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). No. 2, pp. 235–240. [in Ukr.]
53. TRACHUK, O. (2016). *Family and Clan System among the Eastern Slavs. Scientific Notes on the Ukrainian history*. Pereyaslav-Khmelnytskyi, No. 39, pp. 3–11. [in Ukr.]
54. TRETIAKOV, P. (1960). Local Groups of Upper Dnieper Settlements and Zarubninsk Culture. SA (*Soviet Archeology*). № 1, pp. 36–46. [in Rus.]
55. SHAFARYK, P. (1848). *Slavic Antiquities*. Moscow, Vol. 2, Book. 3. [in Rus.]